

Op zoek naar het grotere verhaal

Basis voor een verbindend en hoopvol wereldbeeld

Gert Buiten

Februari 2026

Introductie

Als je midden in een ogenschijnlijk hopeloze situatie zit, helpt het vaak om een paar stappen achteruit te doen en de toestand van een afstand te bekijken. Wat is er eigenlijk aan de hand, hoe zijn we hier verzeild geraakt en welke opties zijn er om er weer uit te komen? Met wat afstand kan er een nieuw perspectief ontstaan waarin verborgen verbanden zichtbaar worden en hoop op een goede afloop geboren kan worden. Dat is wat ik in dit essay probeer te bereiken

1. Vertrekpunt

We leven in verwarrende tijden en hebben moeite om onze koers te bepalen – als individu, als samenleving en als mensheid. De meeste mensen zien dat er grote problemen spelen maar weten niet hoe ze kunnen bijdragen aan een oplossing. En we zien dat de politiek en de overheid het ook niet goed meer weten: veel beproefde oplossingen blijken niet meer te werken en soms zelfs averechts uit te pakken. Verwarring ontstaat ook doordat sommigen de dingen vooral verstandelijk benaderen terwijl anderen vooral vanuit emoties denken en doen. Het wordt daarmee ook moeilijker om gezamenlijk een breed gedragen mening te vormen over oplossingen die dan ook nog eens in de praktijk blijken te werken – en vaak worden we het zelfs niet eens over wat nou eigenlijk het probleem is en wat de oorzaak ervan is. We zijn eigenlijk allemaal op zoek naar het grotere verhaal van de tijd waarin we leven: er liggen veel verschillende puzzelstukjes op tafel maar we missen het grotere plaatje van hoe ze in elkaar moeten passen – en weten eigenlijk niet eens of de stukjes wel allemaal bij dezelfde puzzel horen. Afgaand op de maatschappelijke discussie en polarisatie lijken er eerder meerdere plaatjes in omloop te zijn.

Tegen deze achtergrond wil ik in dit essay op zoek gaan naar het grotere plaatje. Als historicus wil ik daarbij graag gebruik maken van wat de geschiedwetenschap te bieden heeft aan inzichten en analysemethoden op het gebied van de grote verhalen over de lange termijn, wereldwijde ontwikkelingen en tijdperken. Onderzoekers als Peter Turchin, Manuel Castells en Norbert Elias hebben boeiende en veelomvattende analyses geschreven die kunnen helpen te begrijpen hoe we in de huidige situatie terecht zijn gekomen en welke mechanismes daar een rol bij hebben gespeeld – die dan weer aanknopingspunten bieden voor hoe we van hieruit verder kunnen. Zie onder andere Turchin 2023, 2016 en 2006, Castells 2010a, 2010b en 2010c en Elias 1991.

Als complexiteits- en netwerkonderzoeker wil ik bovendien gebruik maken van de inzichten en gereedschappen die deze relatief jonge wetenschap biedt om grip te krijgen op de complexiteit die is ontstaan doordat tegenwoordig alles met alles verbonden is (goede introducties hier zijn bijvoorbeeld Jensen 2023, Johnson 2004 en Johnson 2007). Die toegenomen complexiteit en verwevenheid zijn de reden dat de wereld van vandaag anders functioneert dan die van pakweg dertig jaar geleden en dat traditionele oplossingen niet meer werken.

Centraal in mijn zoektocht staat het begrip ‘kantelpunten’, dat zowel in de geschiedschrijving als in de complexiteits- en netwerkwetenschap een belangrijke rol speelt. Kantelpunten zijn gebeurtenissen waardoor er iets fundamenteels verandert in een bepaalde situatie en waardoor er een vóór en een ná dat moment ontstaat (zie ook Gladwell 2001 en Scheffer 2025). Dergelijke

kantelpunten brengen daarmee een onomkeerbare richting in de tijd aan: je kunt niet meer terug naar een eerdere toestand en moet leren leven met de nieuwe situatie – of je dat nu wilt of niet. Dergelijke kantelpunten veranderen ook de manier waarop de dingen werken, er gelden ineens andere mechanismes, wetmatigheden en spelregels. En dat betekent dat strategieën die eerst prima werkten gaandeweg waardeloos worden. Zo'n gebeurtenis is daarmee in meerdere opzichten een verschil dat verschil maakt. Eén van de dingen die daarbij naar voren komt is dat er afgelopen dertig jaar nogal wat kantelpunten zijn geweest, op verschillende gebieden, schalen en geografische niveaus – maar dat we ons dat als mensheid nog niet of nauwelijks beseffen. En dat besef is cruciaal om te zorgen dat we een aantal mogelijke toekomstige kantelpunten weten te vermijden, waaronder die op het vlak van klimaat.

Om die kantelpunten te begrijpen zal ik een spoor volgen dat Norbert Elias aanstipt in zijn 'Society of Individuals' uit 1991 en dat prima dieper en concreter uitgewerkt kan worden met een aantal latere inzichten uit de complexiteits- en netwerkwetenschap die op dat moment nog volop in ontwikkeling was. Heel kort samengevat stelt Elias dat door groei van de samenleving bestaande verbanden verder opsplitsen in meer gespecialiseerde verbanden. Hierdoor verandert de samenleving, maar veranderen ook de individuele mensen: ieder mens groeit immers op als onderdeel van meerdere van dergelijke verbanden en wordt erdoor gevormd – terwijl ze zelf dan weer van invloed kunnen zijn op hoe die verbanden zich verder ontwikkelen. Daarmee raakt dit proces ook aan de identiteit van mensen en aan de groepsidentiteiten van die verbanden en van de samenleving als geheel.

Elias gaat niet echt in op dat groeiproces zelf. Daarom wil ik dat graag verder uitwerken en concretiseren. Verschillende wetenschapsgebieden bevatten elementen die daarvoor gebruikt kunnen worden. De economische wetenschap biedt vooral vanuit de theorie over productiviteit onder andere technologische vooruitgang, bevolkingsgroei, schaalvoordelen, toenemende arbeidsverdeling en intensiever gebruik van energie aan. Vanuit de demografie zijn de mechanismes achter bevolkingsgroei relevant, maar ook het begrip 'demografisch dividend': de situatie waarin de potentiële werkende bevolking relatief groot is ten opzichte van de niet-werkende bevolking van kinderen en ouderen (zie WRR 2026). De complexiteits- en netwerkwetenschap wijst daarnaast nog op 'meer is anders': een getalsmatige toename leidt in veel gevallen uiteindelijk ook tot kwalitatieve veranderingen in een systeem of gemeenschap (Anderson 1972). Verder introduceert deze wetenschap ook het begrip 'emergente eigenschappen': uit de interactie tussen de onderdelen van een complex systeem kunnen eigenschappen van dat systeem ontstaan die niet kunnen worden toegerekend aan individuele onderdelen (Jensen 2023, Johnson 2004 en Johnson 2007). Kort gezegd: één plus één kan méér dan twee zijn en daarmee dus ook tot groei leiden maar ook minder dan twee zijn en tot stilstand of krimp leiden. In veel gevallen spelen meerdere van deze factoren tegelijkertijd en versterken ze elkaar.

Cruciaal is dat er een maatschappelijk proces is waarbij losse onderdelen gaandeweg met elkaar verweven raken en een nieuw geheel gaan vormen en dat daardoor de oorspronkelijke onderdelen langzaamaan opsplitsen en zelf in feite verdwijnen. Dit kun je zien als een soort 'historisch proces' dat met enige regelmaat kantelpunten creëert waardoor er een richting in de tijd ontstaat. En dat zal ik hieronder ook verder uitwerken met als stelling dat het verleden daarmee gezien kan worden als een geschiedenis die zichzelf vormt – en dat het aan de historici is om dat te vertalen naar geschiedverhalen die het verleden toegankelijk maken en van duiding en betekenis voorzien.

Een laatste fundamenteel inzicht dat ik wil gebruiken bij onze zoektocht is dat individu en gemeenschap niet los van elkaar kunnen worden gezien – terwijl we die twee begrippen in het dagelijks vaak tegenover elkaar stellen en beschouwen als twee dingen die onafhankelijk van elkaar zijn (zie onder andere Elias 1991 en László 2008). Ieder individu heeft weliswaar een zekere mate van vrijheid binnen de groepen waar hij of zij inzit en iedere groep blijft functioneren als er individuen vertrekken of bijkomen, maar er zit steeds een behoorlijke overlap in het functioneren van individu en groep. En voor beide geldt dat hun identiteiten nauw met elkaar verbonden zijn: om zichzelf te kunnen zijn heeft een individu groepen nodig en omgekeerd. En dat betekent ook

dat verandering in de groepen ertoe kunnen leiden dat sommige individuen hun identiteit niet goed meer kunnen uiten en minder goed zichzelf kunnen zijn – iets dat individuen op een existentieel niveau kan raken en dat grote emoties los kan maken.

Met dit reisdoel en deze bagage kan onze zoektocht naar het grotere verhaal beginnen. Het eerste deel van de reis gaat door het gebied van geschiedenis en verhalen.

2. Geschiedenis en verhalen

Het idee van het verleden als een verhaal dat zichzelf vormt sluit aan op een stroming binnen de geschiedschrijving die ‘het narrativisme’ wordt genoemd. Centraal daarin staat dat historici de kennis over het verleden die ze in hun onderzoek hebben opgedaan altijd presenteren in de vorm van een verhaal ofwel narratief, omdat dat de vorm is waarin mensen gebeurtenissen niet alleen vertellen maar ook van betekenis voorzien (zie ondermeer White 1973, Munslow 2016 en Van Prooijen en Douglas, 2017). De narrativisten koppelen daaraan dat bij het bestuderen en schrijven van geschiedenis het gereedschap van de literatuurwetenschap belangrijk is, met bijvoorbeeld verschillende verhaalvormen, hoofdpersonen, thema's, tijd en plaats en dergelijke. En hun cruciale bewering is dat de historicus daarmee ook auteur is en per definitie een persoonlijk stempel drukt op het geschiedverhaal dat hij schrijft en daarmee iets subjectiefs introduceert. Hierover is veel discussie in de geschiedwetenschap, omdat nogal wat historici stellen dat hun wetenschap juist objectief is en zij zoveel mogelijk proberen hun eigen mening buiten hun onderzoek laten. Op de achtergrond speelt hierbij de filosofische vraag of het verleden zelf een geschiedenis is waarin je met historisch onderzoek verbanden en betekenissen kunt *ontdekken en dus reconstrueren*, of dat verleden en geschiedenis juist niet hetzelfde zijn en dat de historicus met zijn onderzoek verbanden en betekenissen *construeert* op een wetenschappelijke manier – dus op een transparante, toetsbare manier die anderen ook in staat stelt te onderzoeken of de beweringen over verbanden en betekenis kloppen of niet (zie onder andere Ankersmit 1990 en Lorenz 1990). Het idee van een historisch proces dat zelf een geschiedenis produceert met een verhaal van opeenvolgende kantelpunten zou hier een soort middenpositie innemen, in ieder geval voor onderwerpen in het verleden die voortkomen uit complexe systemen.

Geschiedenis

Om dit verder uit te werken kunnen we starten met het bekende spreekwoord ‘de geschiedenis herhaalt zich niet’. Zolang gebeurtenissen zich nog wel herhalen is er dus geen sprake van geschiedenis. Een gebeurtenis kun je definiëren als een verschil in een toestand. Eerst zat er nog geld in een portemonnee, na de gebeurtenis niet meer. De gebeurtenis kan een uitgave zijn om iets te kopen, maar bijvoorbeeld ook een diefstal. Een concreet voorbeeld van een reeks gebeurtenissen is: de zon ging op en het was een tijd licht, toen ging de zon weer onder en was het een tijd donker, daarna kwam de zon weer op en was het een tijd licht, enzovoorts. Dit is een eindeloze herhaling, en daarmee geen verhaal of geschiedenis – meer vooral een relaas van feiten. Dat wordt anders wanneer je dit over langere tijd volgt en in een breder verband plaatst, dus wanneer je het in een ander perspectief plaatst – dus vanuit een ander gezichtspunt bekijkt. Dan zie je namelijk dat vanaf een bepaald moment de tijd dat het licht is langer wordt en de natuur verandert: het weer wordt warmer, bomen en planten gaan bloeien, dieren krijgen kleintjes enzovoorts. De verandering die het begin van zo'n periode markeert is een verschil dat verschil uitmaakt - en in de definitie van systeemtheoreticus Gregory Bateson daarmee informatie en betekenis (Bateson 1979). Omgekeerd is er een moment waarna de dagen korter worden, de natuur opnieuw verandert en kouder wordt enzovoorts. Er is dus op nog langere termijn gezien wel degelijk sprake van herhaling, maar dat is een afwisseling tussen twee regimes waarin sprake is van een andere set mechanismes, regels en dergelijke waardoor de meeste levende dingen zich op een andere manier gaan gedragen dan in het voorgaande regime.

Of hier sprake is van een verhaal, hangt er dus vanaf wat de verteller als gezichtspunt kiest: in de waarneemperiode van één jaar is er sprake van een verhaal, een geschiedenis. Met als rode draad het tot leven komen en opbloeien van de natuur, gevolgd door een omslag waarna de natuur

langzaam maar zeker weer naar een rustiger, in een aantal opzichte bijna doodse toestand terugkeert. Je hoeft niet de oorzaak van het mechanisme te kennen om deze geschiedenis te kunnen herkennen en er lessen uit te trekken en de kennis die erin vervat ligt te gebruiken om in je eigen leven in te spelen op de mogelijkheden en beperkingen van dit twee regimes. Je ziet dan ook het thema van de seizoenen in veel culturen terugkomen, maar vaak met andere ontstaansmythes erbij. De verteller kan het perspectief nog verder verbreden, bijvoorbeeld door over meerdere jaren te kijken naar een individueel mens. Diens verhaal is ingebed in dat van de seizoenen, maar kent daarnaast een aantal eigen gebeurtenissen die verschil uitmaken voor die persoon. Bijvoorbeeld de eerste stapjes die een kind zet waarna het kan lopen, de eerste keer dat het alleen buiten gaat spelen, de eerste romantische kus enzovoorts. En veel later in het leven juist de laatste keren dat iemand iets doet. Ook hier is sprake van overgangen van het ene naar een ander regime, van een voor en na, van verschillen die verschil uitmaken. Hier zitten thema's in van groei, van je eigen angsten overwinnen, risico's durven nemen, tegenslagen meemaken, verlies lijden en daarmee leren omgaan. En later ook van verval, afscheid en uiteindelijk loslaten. Een verhaal van steeds meer kunnen en kennis opdoen en later minder kunnen maar nog steeds meer ervaring opdoen. Maar ook van een begin en een eind van het verhaal van die specifieke mens. En daarmee ook van de vraag: welke verschillen heeft dat leven gemaakt? En voor wie heeft het verschil gemaakt? Welke betekenissen heeft iemand gehad voor anderen? En dat is een typisch geschiedkundige vraag, die onder andere gaat over de identiteit van iemand: wat was het unieke aan iemand, waar, hoe en voor wie heeft diegene een verschil gemaakt dat het leven van iemand anders heeft veranderd? Maar het is óók een cruciale persoonlijke vraag voor die persoon zelf, wiens identiteit in de loop van haar of zijn leven zich verder ontwikkelt en die steeds draait om de vraag wie en wat ben ik, en wat ben ik juist niet? Ook dat wordt afgeleid van verschillen en overeenkomsten: op welke andere mensen lijk ik en in welk opzicht, op welke mensen lijk ik juist niet en op welke manier? En gezien persoonlijke ontwikkeling een veranderingsproces is, zal ieder mens ook steeds opnieuw naar anderen kijken om voorbeelden te zien voor een volgende persoonlijke verandering: op wie wil je lijken, wie en wat wil je worden? (zie ook De Graaf 2024).

Daar komt ook een stuk groepsidentiteit bij kijken: een deel van je unieke eigenschappen zijn hetzelfde als bij andere leden van een groep waar je bij hoort - ook als je in veel andere opzichten juist helemaal niet lijkt op de rest van die groep. Een belangrijk punt bij groepsidentiteit is dat ook de groep zelf een ontwikkeling kan doormaken en gaandeweg bijvoorbeeld van samenstelling, structuur en groepsidentiteit kan veranderen. Het kan daarbij voorkomen dat het deel van de identiteit van een individu dat is gebaseerd op het groepslidmaatschap gaat afwijken van de gaandeweg veranderde groepsidentiteit (Elias 1991).

Dit geeft aan dat je eigen geschiedenis maar voor een deel door jouzelf wordt bepaald. Voor een ander deel bepalen andere mensen en dingen je geschiedenis en kun je betrokken raken bij dingen zonder dat je daarvoor kiest. Denk aan je ouders die jou verwekt hebben, aan degene die verliefd op je wordt maar ook aan de pestkop die jou steeds moet hebben - of de soldaten die jou land binnenvallen. Zij worden vanzelf onderdeel van jouw verhaal (en jij van het hunne) maar je hebt nog steeds keuzemogelijkheden om je eigen perspectief te bepalen.

Ongeacht of jijzelf of anderen dingen bepalen in je leven heeft dat verleden wel een aantal objectieve en vaststaande kenmerken dan wel feiten. De kantelpunten zijn daar belangrijk bij: de verschillen die een verschil maken waardoor er een richting in de tijd ontstaat, een vóór en een ná. Die kantelpunten ontstaan binnen complexe systemen en daarmee uit de interacties tussen actoren. Het gaat er dus niet alleen om wat iets of iemand doet maar ook om of dat een effect heeft op iets of iemand anders en wat dat dan voor effect is. Anders gezegd: de betekenis van een bepaald doen of laten wordt bepaald door anderen en het grotere geheel waarbinnen het gedrag plaatsvindt. En daarmee kan zo'n verschil ook meerdere betekenissen hebben, afhankelijk van op wie of wat het effect heeft. Op die manier kan een bepaalde actie ook een heel andere betekenis krijgen dan die de actor voor ogen had: iedereen zal het weleens meegemaakt hebben dat een goedbedoelde actie averechts werkt of verkeerd uitpakt.

Dit leidt tot het volgende beeld: er is een op zich objectief verleden waar we niet meer bij kunnen omdat het verleden tijd is terwijl wij in het heden leven, maar we kunnen er wel geschiedenissen in onderscheiden – die altijd een ‘geschiedenis van iets of iemand in een bepaalde periode’ zijn, een selectie uit het op zich oneindige verleden. Ook zo’n geschiedenis is op zich nog objectief, maar we kunnen het alleen kennen door het als verhaal te vertellen. En daar komt dan een stuk subjectiviteit bij kijken, omdat iedere verteller keuzes maakt: het verhaal hangt altijd af van het perspectief van de verteller en van de manier waarop het verhaal wordt geconstrueerd uit de bouwstenen waar verhalen mee worden gemaakt.

De rol van verhalen in de psychologie en sociologie

Verhalen zijn dus belangrijk als middel om geschiedenissen uit het verleden te begrijpen. En dat begrijpen van de geschiedenis heeft zowel voor individuen als voor groepen een belangrijke functie, zo blijkt uit inzichten uit de sociologie en de psychologie (zie hier vooral László 2008 voor een uitgebreid overzicht). Psychologisch gezien zijn ‘narratieven’ als het ware de bril waardoor individuen de wereld bekijken, begrijpen hoe die werkt en hoe ze zichzelf er het beste in kunnen gedragen. Het vertellen van het eigen levensverhaal wordt daarom zelfs gebruikt als onderdeel van psychotherapie om cliënten te helpen over trauma's heen te komen.

Maar het narratief waarmee een individu de wereld ziet bedenkt hij of zij niet helemaal zelf, daar krijgt iemand een basis voor mee tijdens zijn opvoeding en socialisatie in de groep of groepen waar diegene deel van uitmaakt. Een narratief is daarmee ook een sociale constructie die ontwikkeld is binnen een groep en die niet alleen de functie heeft om de leden van de groep te helpen te wereld te begrijpen maar óók een functie om de groep zelf te definiëren en af te bakenen: het narratief is een centraal onderdeel van de identiteiten van de groep. Dat betekent overigens ook dat als het narratief van een groep verandert ook de identiteit van de groep en van zijn leden wijzigingen – en omgekeerd dat als een groep van samenstelling of structuur verandert óók het centrale narratief zal mee veranderen. En de identiteit van de individuele leden van een groep zal dan ook moeten veranderen – zo niet dan zal een individu gaandeweg uit de groep vallen.

In de sociologie worden twee soorten narratieven onderscheiden als het gaat om hoe een narratief verklaart waarom dingen gebeuren. De ene soort geeft vooral causale oorzaak-en-gevolgrelaties als basis voor veranderingen. Dit gaat vooral om rationele, op waarneembare feiten gebaseerde verklaringen die steeds getoetst kunnen worden aan de werkelijkheid en die ook kunnen veranderen als er bijvoorbeeld nieuwe informatie of inzichten beschikbaar komen – of als simpelweg blijkt dat iets in de praktijk niet werkt. De andere soort verklaart gebeurtenissen veel meer op basis van bedoelingen en intenties van mensen, bedrijven en andere actoren in de samenleving (zie László 2008 en Bruner 1986). Die bedoelingen zijn lang niet altijd waarneembaar en meetbaar en zijn vaak in feite gebaseerd op aannames over hoe anderen denken en voelen. (waarbij vaak geldt: ‘zoals de waard is, vertrouwt die zijn gasten’). Deze verklaringen zijn dus minder goed te toetsen aan de werkelijke ontwikkelingen en kunnen niet goed worden weerlegd op basis van informatie die is gebaseerd op rationele narratieven. In deze tweede groep is de rol van het narratief als basis voor de identiteit en het lidmaatschap van een gemeenschap veel groter: het onderschrijven en bevestigen van de normen en waarden en het wereldbeeld van die gemeenschap is voor een individu belangrijker om erbij te kunnen horen. Daarom kan de neiging ook sterker zijn om aantoonbare tegenstrijdigheden met de feitelijke werkelijkheid weg te wuiven of te ontkennen. Tot deze soort narratieven horen ook degene die zich richten op bijvoorbeeld een al dan niet verborgen elite of een verborgen netwerk als oorzaak van allerlei ontwikkelingen – maar dat zijn zeker niet de enige vormen.

Voor beide soorten narratieven en bijbehorende sociale groepen en gemeenschappen geldt dus dat een narratief niet alleen de functie heeft om de wereld te begrijpen en mensen te helpen hun eigen doen en laten vorm te geven maar óók een cruciale rol heeft om de groep te definiëren en te bepalen wie er wel of niet bij de groep hoort. En dan is het belangrijk te constateren dat als er in een gemeenschap groepen naast elkaar bestaan waarvan een deel vooral uitgaat van oorzaak-en-gevolg verbanden en een ander deel veeleer bedoelingen en intenties ziet als drijvende kracht, het

heel erg lastig is om tussen die groepen op een constructieve manier een gezamenlijke mening te vormen.

In volgende paragrafen zal dit concreter worden uitgewerkt. Voor nu is mijns inziens allereerst van belang dat enerzijds beide soorten narratieven een deel van de werkelijkheid goed construeren en de bijbehorende groepen en individuen vaak echt helpen om effectief in hun leven en omgeving te opereren, maar anderzijds minder goed presteren op gebieden waar het narratief van de andere soort beter in overeenstemming is met de werkelijkheid. Bij sommige verschijnselen zijn vooral vaste oorzaak-en-gevolgrelaties van toepassing en bij andere juist meer de bedoelingen van de verschillende individuen en partijen die erbij betrokken zijn. Iedere soort narratief heeft *vaak* gelijk maar geen van beiden hebben ze *altijd* gelijk (Bruner 1986). Het stellen van een gezamenlijke diagnose van een bepaalde situatie zou een constructieve manier zijn om samen te werken.

In de tweede plaats komt daarbij dan nog de vraag naar voren of beide soorten narratieven ook allebei tegelijk gelijk kunnen hebben en zo ja, of ze dan eventueel samen altijd gelijk kunnen hebben. Ik vermoed dat ze geen van beide altijd gelijk hebben en dat daarbij vooral speelt dat geen van beide soorten narratieven goed kan omgaan met de emergente eigenschappen die ontstaan in complexe systemen – en gemeenschappen, samenlevingen en hun omgevingen zijn bij uitstek complexe systemen. Emergente eigenschappen vertonen meestal geen ‘lineair gedrag’ en zijn dus niet altijd goed te begrijpen met klassieke oorzaak-en-gevolg relaties. Dezelfde oorzaak kan verschillende gevolgen hebben, bijvoorbeeld afhankelijk van de toestand en het regime van een complex systeem. En emergente eigenschappen kunnen per definitie niet worden toegerekend aan het gedrag van individuele onderdelen van een complex systeem. En daarmee kunnen ontwikkelingen óók niet altijd worden toegewezen aan de intenties van specifieke individuen of groepen – of aan een ongrijpbare elite of groep achter de schermen. Als dit vermoeden klopt, dan zouden de meeste bestaande verhalen en narratieven over de geschiedenis en het heden tekortschieten als het gaat om emergente eigenschappen die naar voren komen uit interacties binnen gemeenschappen, samenlevingen en dergelijke. En dat pleit er weer voor om nieuwe narratieven te ontwikkelen die daar wél mee kunnen omgaan.

Nòg een reden dus om ons verder te verdiepen in verhalen.

Verhalen

De literatuurwetenschap biedt een aantal inzichten over hoe verhalen en narratieven in elkaar zitten en hoe je ze op een gestructureerde manier kunt analyseren (zie onder andere Jahn 2017). Een eerste inzicht is dat er weliswaar heel veel verhalen bestaan, maar dat er eigenlijk maar een beperkt aantal verhaalstructuren bestaat. Ik zal er een paar bespreken die voor ons eigen verhaal relevant zijn. Om te beginnen Freytag’s piramide, die naar voren is gekomen uit een analyse van onder andere Griekse drama’s en het werk van Shakespeare. Een verhaal in het raamwerk van deze piramide begint met de uiteenzetting van de thematiek en personages, de ‘expositie’. Daarna begint het eigenlijke verhaal met een fase van stijgende actie, die leidt tot een climax, waarna op een fase van dalende actie uiteindelijk de ontknoping volgt. Een vereenvoudigde versie hiervan is de Fichtiaanse curve, die vooral bestaat uit de stijgende actie waarin het verhaal vooral van crisis naar crisis verloopt, de climax en de dalende actie – waarin onder andere duidelijk wordt hoe de gebeurtenissen door de belangrijkste karakters zijn beleefd en wat het met ze heeft gedaan. Een andere bekende vorm is ‘de reis van de held’, die onder andere is uitgewerkt door Joseph Campbell (Campbell 1949). Dit kan een avontuur zijn waarbij de hoofdpersoon daadwerkelijk een fysieke reis maakt, maar de essentie is dat de hoofdpersoon door een aantal fases heengaat waarin hij zichzelf overwint en daardoor verandert. De Odyssee van Homerus is een voorbeeld, net als De ban van de Ring. De fases komen er kort gezegd op neer dat de hoofdpersoon aan het begin van het verhaal uitgedaagd of opgeroepen wordt zijn of haar dagelijks leven op te geven om een opdracht te gaan vervullen voor iets of iemand anders. De hoofdpersoon weigert meestal in eerste instantie maar zet uiteindelijk toch de stap om het avontuur aan te gaan – vaak geholpen door een mentor of begeleider. De hoofdpersoon gaat een drempel over en kan daarna niet meer terug en moet doorzetten tot het einde. Hij of zij komt een aantal tegenstanders tegen maar leert meestal

ook een aantal helpers of partners kennen. Daarmee moet de hoofdpersoon één of (vaak) meer beproevingen moet doorstaan om de opdracht te vervullen en een beloning te krijgen. Daarna volgt de afwikkeling waarbij de held uiteindelijk weer thuiskomt – maar dan als een ander mens. Een laatste structuur om hier te noemen is een structuur die ‘red de kat’ heet en uit vijftien fases bestaat. Deze structuur wordt onder andere veel gebruikt in tv-series en films. Het redden van de kat staat voor een actie in het begin van het verhaal waardoor het publiek sympathie krijgt voor de hoofdpersoon, maar dat is niet de essentie van deze structuur. Net als bij de reis van de held, Freytags piramide en de Fichtiaanse curve moet de hoofdpersoon een aantal uitdagingen aangaan en zichzelf overwinnen waarbij hij of zij een innerlijke ontwikkeling doormaakt. Vaak is er echter ook nog een subplot met een tweede verhaallijn, bijvoorbeeld van romantische aard. Een ander verschil is dat de ontknoping pas tegen het eind van het verhaal zit, terwijl in het midden juist nog een onverwachte gebeurtenis voorkomt waardoor de problemen voor de hoofdpersoon nog erger worden. Daarna lijkt alles verloren en maakt de hoofdpersoon mentaal een heel moeilijke periode door. Die eindigt wanneer de hoofdpersoon een knoop doorhakt en bepaalt hoe hij of zijn de situatie tot een goed einde wil brengen. Vervolgens kan de hoofdpersoon het probleem oplossen door alles uit de kast te halen dat eerder is geleerd, vaak ook in samenwerking met personages en krachten die hij gedurende het verhaal heeft leren kennen. Bovendien moet hij vaak ook nog onverwachte problemen overwinnen door nog meer uit zichzelf te halen en zichzelf verder te overstijgen. En in de meeste gevallen zal daarna het verhaal worden afgerond met een *happy end* en een scene die bevestigt hoezeer de hoofdpersoon door het avontuur is veranderd en gegroeid.

Een tweede inzicht is dat er een beperkt aantal elementen of bouwstenen is waarmee de verhalen binnen de gekozen structuur worden uitgewerkt. Niet al die bouwstenen zijn even relevant voor dit essay, dus hieronder volgt een selectie uit de gereedschapskist van de literatuurwetenschap.

Om te beginnen kunnen er verschillende genres verhalen worden onderscheiden, binnen twee hoofdgroepen. De eerste hoofdgroep wordt ‘fictie’ genoemd en betreft vooral uitgevoerde of opgevoerde verhalen, geschreven of gedrukte verhalen met onder andere proza, verhalende poëzie en (film)scripts. De tweede hoofdgroep is ‘non-fictie’ en omvat onder andere informatieve teksten zoals een biografie, een artikel, een woordenboek of een handboek, betogende teksten zoals essays, columns en recensies, persoonlijke teksten zoals brieven, dagboeken en autobiografieën en tot slot ‘dialogerende teksten’ zoals interviews en enquêtes maar ook discussieforums op internet. Binnen ieder van de hoofdgroepen kun je nog subgenres onderscheiden zoals detectives, westerns en science fiction.

Een tweede bouwsteen is het verloop van een verhaal. Hier worden twee vormen onderscheiden. Enerzijds is er het chronologische verloop van de feitelijke gebeurtenissen (in vaktermen: ‘fabula’) en anderzijds de volgorde van gebeurtenissen in de vertelling (‘sujet’ in vakjargon). Deze kunnen hetzelfde zijn maar om een verhaal interessant te maken kiezen vertellers er vaak voor om in de vertelling af te wijken van de chronologische volgorde. Belangrijk hierbij zijn onder andere het begin en het einde van de vertelling. Sommige verhalen beginnen met het einde van de feitelijke gebeurtenissen, andere bij het begin of juist halverwege of zelfs na afloop van de gebeurtenissen. En het einde kan open of gesloten zijn. Bij een gesloten einde zijn alle vragen van de lezer beantwoord en alle spanning opgelost, bij een open einde blijft de lezer achter met een aantal vragen over bijvoorbeeld waarom iets gebeurde of met resterende spanning omdat niet duidelijk is hoe het verder gaat. Is de boze heks verslagen en leefden de prins en prinses nog lang en gelukkig – of heeft de heks wraak gezworen en zou er zomaar een deel twee van het verhaal kunnen komen?

Een derde bouwsteen wordt gevormd door de personages. In de meeste verhalen is er één hoofdpersoon (ook wel protagonist genoemd), één tegenspeler ofwel antagonist en een aantal bijfiguren. Die personages kunnen een vlak karakter hebben, zonder veel persoonlijke ontwikkeling erin, of een rond karakter waarbij in de loop van het verhaal iemand verandert, nieuwe dingen leert, zichzelf overwint en dergelijke. Soorten hoofdpersonen zijn bijvoorbeeld

klassieke held, de antiheld, de dagelijkse held, de epische held, de superheld met bovenmenselijke krachten en vermogens en de tragische held. Dit thema is uitgebreid onderzocht door onder meer Joseph Campbell. Bij veel heldentypes gaat het om mensen die min of meer tegen wil en dank in een avontuur mee worden gesleept, vervolgens hun eigen weerstand en angsten overwinnen, veel kennis en ervaring opdoen en als een ander mens terugkomen op de plek vanwaar ze vertrokken zijn.

Bouwsteen nummer vier is de verteltechniek. Dit draait om te beginnen om het vertelperspectief en wie de verteller is. Dit bepaalt vanuit welke invalshoek te lezer of kijker een verhaal waarneemt. De verteller kan de hoofdpersoon zijn maar ook één van de andere personages of een 'verborgen verteller' die zelf niet aan het verhaal deelneemt. Daarnaast gaat het om de samenhang en de verbanden in het verhaal. Bij een temporele samenhang zit het verband vooral in de chronologische opeenvolging van de gebeurtenissen, maar er kan ook sprake zijn van causale samenhang op basis van oorzaak en gevolg of van vooral associatieve samenhang tussen gebeurtenissen, personages en dergelijke die op de één of andere manier op elkaar lijken of eenzelfde soort betekenis hebben.

Als vijfde bouwsteen kunnen motieven en thema's van verhalen genoemd worden. Deze zijn erg belangrijk voor de betekenis van een verhaal, de emoties die het oproept en voor de manier waarop een verhaal zich kan ontfouwen. Meestal is er sprake van meerdere motieven die samen één thema vormen. Een motief kan erg concreet en zichtbaar aanwezig zijn in het verhaal, zoals het verhaalmotief zelf (bijvoorbeeld een reis of een relatie tussen twee mensen), een bepaalde sfeer of een steeds in een andere vorm terugkerend voorwerp of handeling zoals een mes of een ontmoeting. Dat laatste wordt vaak een leidmotief genoemd. Motieven kunnen ook meer abstract zijn, zoals innerlijke groei, omgaan met conflicten, je eigen angsten overwinnen, rouwen en leren leven met verdriet en verlies of wraak. Zoals gezegd vormen meerdere motieven samen het thema of de kerngedachte van een verhaal. Denk aan 'jezelf overstijgen voor een hoger doel' of 'het kwaad bestrijden voor een rechtvaardiger wereld' of 'omgaan met verlies'. Belangrijk is om te beseffen dat motieven en thema's niet altijd direct voortkomen uit de feitelijke gebeurtenissen maar er vaak door een verteller aan worden toegevoegd om de feiten een betekenis te geven. En die betekenis hangt vaak af van uit wiens perspectief het verhaal wordt verteld. Het verhaal van de Tachtigjarige oorlog heeft voor Nederland en voor Spanje een heel ander thema (zie Fagel en Rodríguez Pérez 2025).

Een laatste bouwsteen die voor dit essay belangrijk is bestaat uit de tijd. Welke periode een verhaal over het verleden beslaat bepaalt ook welke personages er in kunnen voorkomen, welke gebeurtenissen gezien kunnen worden als kantelpunten, welke verbanden gelegd kunnen worden, wat de motieven kunnen zijn en wat voor thema die kunnen vormen. Voor een levensverhaal zijn tientallen jaren nodig, voor de opkomst en ondergang van een imperium vaak honderden jaren – maar het verhaal kan ook gaan over 'een dag uit het leven van ...'.

Wie of wat bepaalt een verhaal?

Hierboven hebben we gezien dat verhalen een cruciale rol spelen bij het begrijpen van het verleden en hebben we een aantal bouwstenen en gereedschappen besproken waarmee verhalen opgebouwd en begrepen kunnen worden. Aan de basis van geschiedenisverhalen staan altijd feitelijke gebeurtenissen, waar de betrokken personages soms wel maar soms ook niet zelfs rechtstreeks invloed op hebben – er zijn immers meestal allerlei andere personages, actoren en mechanismes bij betrokken. Om van de feitelijke gebeurtenissen naar een verhaal te komen moeten er echter door de verteller een aantal bouwstenen worden toegevoegd, en dáár hebben de betrokken personages en andere vertellers wel invloed op. Voor de personages is er bijvoorbeeld de keuze welke rol die ze zelf willen spelen, het motief dat ze zelf in het verhaal willen hanteren, het soort spanning (wat wil je voorkomen of juist te weeg brengen, wat wil je leren en dergelijke), welke soort(en) samenhang vind je belangrijk, wat zie je als de relevante tijd en ruimte in het verhaal, ligt de nadruk heel erg op details of gaat het vooral om de grote lijn? Kortom: aan de feiten is niets te veranderen, maar de beleving ervan is in feite een keuze. Voor personages die

tijdens de gebeurtenissen al proberen een verhaal te construeren kan dit richting geven voor hun doen en laten en een kans bieden de loop van de feitelijke ontwikkelingen te beïnvloeden en vorm te geven (Zie bijvoorbeeld De Graaf 2024). Maar ook achteraf kan de beleving worden beïnvloed, bijvoorbeeld door historici die een geheel nieuwe kijk ontwikkelen op het verleden en daarmee het op dat moment gangbare verhaal over een bepaald verleden veranderen – soms op basis van nieuwe informatie maar soms ook puur door een ander perspectief of thema te hanteren. Door dit soort voortschrijdend inzicht kunnen achteraf bijvoorbeeld helden van hun voetstuk vallen en ineens als onderdrukkers en moordenaars worden gezien. Maar kunnen ook twee partijen die al eeuwenlang in conflict zijn een verhaal ontwikkelen dat de angel uit hun conflict kan halen en de basis legt voor een gezamenlijke toekomst.

3. Het ‘historisch proces’

Na bovenstaande verkenning van het gebied van geschiedenis, verhalen en narratieven is het tijd het terrein van het historisch proces te verkennen dat de bron bevat waarin geschiedenissen ontstaan uit het verleden en die de basis vormt voor het vertellen van verhalen. Deze paragraaf werkt daarvoor twee dingen uit die in de eerste paragraaf over het vertrekpunt zijn genoemd: het idee dat de kantelpunten uit de complexiteitswetenschap de basis vormen voor hoe geschiedenis ‘werkt’ en het idee van Elias dat individualisering automatisch voortkomt uit de groei van samenlevingen en gemeenschappen. Samen vormen deze ideeën een mechanisme dat je ‘het historisch proces’ kunt noemen en dat de basis is voor geschiedenis en daarmee ook voor verhalen en identiteiten. Het mechanisme zorgt ervoor dat in het verleden kantelpunten optreden waardoor er een richting in de tijd ontstaat waardoor geschiedenissen ontstaan, die dan weer kunnen worden bestudeerd door er verhalen van te maken.

Het mechanisme

Heel kort samengevat stelt Elias dat door groei van een gemeenschap of de samenleving als geheel bestaande groepsverbanden verder opsplitsen in meer gespecialiseerde groepsverbanden. Hierdoor verandert een gemeenschap maar veranderen ook de individuele mensen: ieder mens groeit immers op als onderdeel van meerdere van dergelijke verbanden en wordt erdoor gevormd – terwijl ze zelf dan weer van invloed kunnen zijn op hoe die verbanden zich verder ontwikkelen. Daarmee raakt dit proces ook aan de identiteit van mensen en van de groepsidentiteiten van die verbanden en van de samenleving als geheel. Die veranderende groepsstructuren en identiteiten geven de tijd een richting: al zou je als individuele mens dankzij een tijdmachine terug in de tijd kunnen, je bent zelf veranderd en zal dat verleden niet meer op dezelfde manier ervaren (Elias 1991).

Het mechanisme is een proces waarin drie fases kunnen worden onderscheiden, die ieder een eigen regime hebben van regels en mechanismes. De basis is dat iedere gemeenschap bestaat uit verschillende groepen die met elkaar interacteren en ieder bestaan uit individuen – die overigens deel kunnen uitmaken van meerdere van die groepen. Iedere gemeenschap is omgeven door andere gemeenschappen waarmee ook weer interactie mee kan zijn.

Tegen die achtergrond kunnen drie fases worden onderscheiden die je als volgt zou kunnen benoemen: de pre-integratiefase, de integratiefase en de post-integratiefase. In de pre-integratiefase is er sprake van interactie tussen soevereine gemeenschappen die zelf hun doen en laten bepalen, die bijvoorbeeld met elkaar handeldrijven en samenwerken maar ook elkaars concurrenten en vijanden kunnen zijn. In de integratiefase gaan twee of meer van die gemeenschappen dermate intensief samenwerken dat ze stukken van hun soevereiniteit opgeven en een nieuwe gemeenschap gaan vormen. Daarbij zullen de groepen binnen die gemeenschappen ook gaan veranderen, bijvoorbeeld door fusies van vergelijkbare groepen en door het splitsen van groepen in meer gespecialiseerde onderdelen. Tot slot is er een post-integratiefase waarin bestaande groepen binnen een gemeenschap langzaam uiteenvallen in meer gespecialiseerde groepen zodat de oorspronkelijke groep uiteindelijk verdwijnt. Deze fases worden hieronder meer gedetailleerd beschreven.

De pre-integratiefase

Iedere gemeenschap is omgeven door andere gemeenschappen en heeft daar ook allerlei contacten en interacties mee. Dat kan gericht zijn op gezamenlijke doelen door bijvoorbeeld handel te drijven of samen te werken. Het kan ook meer competitief zijn als twee gemeenschappen bijvoorbeeld concurreren om geopolitieke invloed, het wereldkampioenschap voetbal of het winnen van het Songfestival. Maar het kan ook ronduit vijandig zijn met oorlog, kolonisatie, boycotts en handelsblokkades.

De arena of het speelveld waarin deze interacties plaatsvinden kent een aantal specifieke mechanismes, wetmatigheden en spelregels, een eigen 'regime'. Kern daarvan is dat iedere gemeenschap soeverein is: andere gemeenschappen hebben geen zeggenschap over hoe een bepaalde gemeenschap zich gedraagt in de arena. In het ergste geval zijn er helemaal geen onderlinge afspraken of 'verkeersregels' in de arena en geldt vooral het recht van de sterkste. Een dergelijke situatie is in de menselijke geschiedenis vaak voorgekomen en heeft vele nadelen voor de meeste gemeenschappen in zo'n arena. Belangrijk is dat oorlog, onrust en onzekerheid belemmerend werken op veel van de vreedzame interacties tussen gemeenschappen en daarmee het gewone leven verstoren, bijvoorbeeld de internationale handel, het verkeer van reizigers maar ook culturele, wetenschappelijke en religieuze uitwisseling en dergelijke. Bovendien remt dit de groei van de afzonderlijke gemeenschappen en verhindert het vernieuwing en toekomstgericht gedrag zoals investeringen (zie onder andere Turchin 2006 en 2016).

Wat er daarom vaak te zien is geweest, is dat meerdere minder sterke gemeenschappen gaan samenwerken om de macht van de sterkste te kunnen inperken (Polanyi 1957). Bijvoorbeeld door het aangaan van diplomatieke betrekkingen, het sluiten van verdragen en het stimuleren van onderlinge handel. Door de eeuwen heen zijn op die manier gaandeweg toch spelregels ontstaan voor de omgang tussen landen onderling, vaak omschreven als 'de internationale rechtsorde'. Die orde is voor een deel ook formeel vastgelegd in bijvoorbeeld het Oorlogsrecht, het Zeerecht en andere soorten recht. Die liggen vast in verdragen waar landen zich op vrijwillige basis hebben verplicht, maar omdat volgens datzelfde recht alle landen soeverein zijn, is er geen politieagent of rechter die een land dat de regels overtreedt een bekeuring kan geven, gevangen kan zetten of kan dwingen zich alsnog aan de regels te houden. Er zijn eigenlijk maar twee middelen om een land alsnog in het gareel te krijgen: ofwel met militaire middelen ofwel door uitsluiting uit de groep van landen die zich wel aan de afspraken willen houden – bijvoorbeeld door boycotts, blokkades, uitsluiting van deelname aan evenementen en samenkomsten, of zelfs het niet erkennen van een land als soevereine staat.

Door de geschiedenis heen is een gestage trend te zien van intensivering van de onderlinge samenwerking tussen soevereine staten, waarbij in een aantal gevallen ook sprake is van verbeteringen in de organisatie van die samenwerking door bijvoorbeeld gezamenlijke organisaties die bepaalde vormen van samenwerking faciliteren of uitvoeren. Hierbij zijn ook veel bilaterale verdragen tussen individuele landen regelmatig vervangen door multilaterale verdragen tussen een veelheid van landen tegelijk.

Belangrijk om te beseffen is dat in deze arena de landen soeverein zijn, dus gelijken onder elkaar zonder baas erboven. Landen kunnen daardoor onderling enorm van elkaar verschillen in bijvoorbeeld staatsvorm, rechtstelsel, godsdienst, normen en waarden, burgerrechten en dergelijke.

Rust, voorspelbaarheid en rechtszekerheid in het verkeer tussen landen is een belangrijke voorwaarde voor groei en bloei van de betrekkingen tussen landen en voor het floreren van veel menselijke activiteit tussen en binnen de gemeenschappen. In aanvulling daarop ontstaan er regelmatig samenwerkingen tussen landen en gemeenschappen onderling, waarbij ze nog wel soeverein blijven maar wel bepaalde dingen samendoen en waarbij zelfs een taakverdeling tussen de landen kan ontstaan. Dergelijke samenwerkingen hebben vaak grote wederzijds voordelen: samen kun je meer dan in je eentje en er kan een soort 'samenwerkingswinst' ontstaan omdat $1 + 1$ dan méér dan 2 kan zijn. Denk bijvoorbeeld aan het ontstaan van schaalvoordelen, specialisatie

en meer innovatie. Dat betekent wel dat er een soort 'functionele afhankelijkheid' ontstaat tussen landen: ze zijn juridisch gezien nog wel soeverein maar in de praktijk zijn ze wederzijds afhankelijk van elkaar.

Bij voortgaande groei en bloei van dergelijke samenwerkingen kan er een punt komen waarop verdere verbetering alleen nog mogelijk is door van samenwerking over te gaan naar integratie van twee (of meer) landen op in ieder geval bepaalde activiteiten. Landen en gemeenschappen moeten daarbij stukken soevereiniteit overdragen aan een gemeenschappelijk orgaan dat de gezamenlijke activiteit uitvoert en ondersteunt. Concrete hedendaagse voorbeelden hiervan zijn de Europese Unie (EU), de Europese Centrale Bank (ECB), de Wereldhandels-organisatie (WTO) en de Verenigde Naties (VN). Maar binnen de meeste natiestaten is er de afgelopen eeuwen een vergelijkbaar proces geweest waarbij de nationale regeringen steeds meer bevoegdheden kregen die eerder bij bijvoorbeeld provincies en regio's zaten.

Die stap van het overdragen van soevereiniteit is een typisch voorbeeld van een kantelpunt: daardoor veranderen de spelregels en treedt een ander regime in werking.

De integratiefase

Integratie is een overtreffende trap van samenwerking: de soevereiniteit van de deelnemende gemeenschappen worden voor een deel losgelaten. De gemeenschappen zijn niet langer in alle opzichten eigen baas maar worden ondergeschikt aan één of ander 'wij' dat georganiseerd moet worden. Dat betekent ook dat er iets moet veranderen in de identiteit en het zelfbeeld van de gemeenschappen en in de manier waarop ze naar elkaar kijken. In plaats van concurrenten en handelspartners worden 'de anderen' ineens onderdeel van 'ons' en 'wij'. In plaats van samenwerking door het uitwisselen van bijvoorbeeld producten, kennis en mensen worden er gezamenlijke activiteiten op touw gezet met een vergaande taakverdeling waardoor de deelnemende gemeenschappen wederzijds afhankelijk van elkaar worden. Ze kunnen niet meer zonder elkaar – maar geregeld kan blijken dat ze ook niet automatisch heel goed met elkaar kunnen. Daar is voortdurend aandacht voor nodig.

Een concreet voorbeeld is bij voetbal de overgang van 'kluittjesvoetbal' naar spelen met een vaste opstelling. Bij kluittjesvoetbal is er nauwelijks specialisatie bij de spelers en vervult iedereen min of meer dezelfde rol die naar eigen inzicht en vermogen wordt uitgevoerd – maar wordt wel degelijk samengewerkt. Bij een vaste opstelling vindt een vergaande taakverdeling plaats in het team, heeft iedereen zijn eigen plek op het veld en een specifieke taak, waarbij die taken onderling zo op elkaar zijn afgestemd dat het team optimaal kan presteren – als iedereen zijn rol goed uitvoert. Daarmee zijn de spelers wel onderling afhankelijk van elkaar om hun eigen taak goed te kunnen uitvoeren. De rechtsbuiten die braaf 'het veld breed houdt' zodat er meer ruimte voor de centrumspits ontstaat is afhankelijk van passes die andere spelers op hem geven zodat hij een voorzet kan geven. Als geen van zijn medespelers hem de bal geeft kan hij zelf niets uitrichten – zelfs als hij daadwerkelijk de ruimte creëert waardoor de spits het team in staat stelt de wedstrijd te winnen.

Integratie gaat dus samen met verdergaande taakverdeling en daarmee ook met het ontstaan van nieuwe groepen binnen gemeenschappen. Op economisch gebied zullen vaak binnen een bepaalde beroepsgroep of bedrijfstak meer beroepen of bedrijven ontstaan die zich specialiseren op één activiteit die voorheen in zo'n groep of bedrijfstak vooral in combinatie met andere dingen werd gedaan. Bij een gemeenschap van boeren met een 'gemengd bedrijf' kunnen sommigen zich gaan specialiseren op veeteelt en anderen op akkerbouw – en daarbinnen wellicht een aantal akkerbouwers die geen voedingsmiddelen meer telen maar gewassen die voor industriële toepassingen zijn zoals kleurstoffen. De 'allround-boeren' zullen dan minder belangrijk worden en uiteindelijk kunnen verdwijnen. Op een vergelijkbare manier kunnen binnen bedrijfstakken bijvoorbeeld gespecialiseerde bedrijven ontstaan die zich bezighouden met het maken van halffabricaten, assemblage, reparatie en dergelijke.

Specialisatie en groei gaan hand in hand en versterken elkaar, waardoor er een autonoom proces op gang kan komen waarin dingen voortdurend blijven veranderen en verbeteren en waarin alles

steeds efficiënter gaat. Het is als het ware een zelfstandige kracht, die weliswaar als een 'emergente eigenschap' voortkomt uit het gedrag van mensen, bedrijven en overheden maar niet door hen zomaar beïnvloed en bestuurd kan worden. Niemand is de baas over zo'n proces.

Een cruciale observatie van Elias is dat door dit proces van specialisatie en de vorming van groepen, subgroepen enzovoort er steeds meer verschillen ontstaan tussen individuele mensen. Ieder nieuw beroep of bedrijf heeft zijn eigen kenmerken, vraagt om specifieke kennis en ervaring en belooft bepaalde soorten gedrag. Elias ziet dit als de belangrijkste drijvende kracht achter het proces van individualisering. En dat betekent dat individualisering dus *niet* het gevolg is van bijvoorbeeld De Verlichting of het neoliberalisme – maar dat die vaak genoemde oorzaken eerder zelf gevolgen of bijverschijnselen zijn die uit dat onderliggende proces voortkomen (zie hiervoor ook Castells 2010a, 2010b en 2010c).

Anders gezegd: individualisering is geen bewuste keus van individuele mensen maar een keihard gegeven dat automatisch plaatsvindt in groeiende gemeenschappen – en dus iets waar we mee moeten leren omgaan. Iedere nieuwe generatie wordt geconfronteerd met een nog groter scala aan keuzes waaruit gekozen móet worden: het aantal opleidingen, beroepen, sociale groepen, politieke partijen, subculturen, sporten, muziekstijlen, romans, films, games enzovoorts is voor hen wéér groter dan voor de vorige generatie. Jonge mensen kunnen steeds minder terugvallen op de ervaringen, gewoontes, normen en oplossingen van eerdere generaties en worden gedwongen tot een zoektocht naar een geschikte plek in de samenleving maar ook naar wie ze zelf eigenlijk zijn: dus zowel naar een sociale als een individuele identiteit. Dat gaat gepaard met veel onzekerheid, twijfel en experimenteren - en met een toenemende kwetsbaarheid voor jongeren. En doordat zowel de sociale als individuele identiteiten steeds gevarieerder worden, veranderen ook de relatiepatronen tussen individuen. Het komt steeds minder voor dat een willekeurig ander individu dezelfde individuele en/of groepsidentiteit heeft als jijzelf en daardoor wordt de onderlinge communicatie ingewikkelder. Een willekeurige ander spreekt minder dan vroeger vanzelf ongeveer dezelfde taal als jij – en dat betekent dat onderlinge relaties en communicatie in zekere zin meer een diplomatiek karakter krijgen. Je moet zien te accepteren dat de meeste anderen sterker van jou verschillen dan pakweg twintig of dertig jaar geleden en dat je dus meer dan voorheen rekening moet houden met het anders-zijn van degene met wie je in contact komt. Dat hoeft overigens niet persé een probleem te zijn: diversiteit kan erg interessant zijn en bijvoorbeeld leiden tot nieuwe inzichten waar je zelf veel aan hebt. Maar de sociale omgang is wel ingewikkelder geworden. Voor wie er moeite mee heeft is het dankzij internet en sociale media gelukkig ook makkelijker geworden om gelijkgestemden te vinden en een bubbel te creëren waarin mensen het wel met elkaar eens zijn, dezelfde taal spreken en in dezelfde dingen geïnteresseerd zijn.

Het is goed te beseffen dat ook de nieuwe gezamenlijke gemeenschap nog steeds blijft opereren in de arena waarin soevereine gemeenschappen met elkaar interacteren. Het 'nieuwe wij' moet in die arena nog steeds opkomen voor zichzelf en zo nodig kunnen opboksen tegen andere gemeenschappen. Er gelden binnen de gemeenschap andere regels dan in de arena waarin met andere soevereine gemeenschappen wordt omgegaan.

Een belangrijk aspect in de integratiefase is daarbij hoe de nieuwe gezamenlijke gemeenschap wordt georganiseerd en hoe het 'nieuwe wij' concreet wordt vormgegeven. Door de integratie kan een groep per groepslid meer presteren dan zonder integratie, de integratie fungeert dus als een soort versterker van de capaciteiten van de individuele groepsleden: het 'vermogen' per groepslid neemt toe. Daarbij komen dan drie vraagstukken naar voren over de organisatie van de samenwerking en integratie, vraagstukken die uiteindelijk ook draaien om verschillende vormen van macht. Het eerste vraagstuk betreft de verdeling van de *politieke macht*: wie of wat bepaalt wat een groep precies gaat doen en hoe dat gaat gebeuren, met welke organisatievormen en spelregels, welke inrichting van de interacties? Belangrijk element daarbij is ook of er een aparte organisatie komt die de gemeenschap als geheel vertegenwoordigt en die de interacties binnen de gemeenschap coördineert en faciliteert. Denk daarbij aan het bestuur van een vereniging of aan een overheidsorganisatie. Het tweede vraagstuk draait om hoe de inspanning voor de

gemeenschap wordt verdeeld over de leden van de gemeenschap: wie moet hoeveel tijd en inspanning leveren en in welke rol? Dit kun je de *sociale macht* noemen. Het derde vraagstuk draait om de verdeling van de opbrengst van de samenwerking en integratie: wie bepaalt hoeveel van de samenwerkingswinst ieder lid van de gemeenschap krijgt? Dit is de *economische macht*. Belangrijk daarbij is niet alleen dat iedereen die een inspanning levert voldoende ‘loon naar werken’ krijgt maar ook in hoeverre bepaalde leden die géén of maar een beperkte inspanning leveren mee kunnen delen in de opbrengst (zie voor een verdere uitwerking hiervan Buiten 2025). De geschiedenis laat zien dat deze drie verdelingsvraagstukken op veel verschillende manieren kunnen worden ingevuld. In autocratische gemeenschappen kunnen de drie soorten macht binnen een gemeenschap in handen zijn van één persoon of groep. In feodale staten is de politieke macht vaak in handen van één vorst en zijn of haar familie maar zijn de sociale en economische machten vooral in handen van ondergeschikte edelen – die daarvoor wel geld en diensten moeten leveren aan de vorst. In meer democratische staten is de politieke macht verdeeld over verschillende onderdelen van de gemeenschap, met een regering met veel macht maar wel parlementaire controle, periodieke verkiezingen waarbij een regering de macht ontnomen kan worden plus waarborgen die de burgers beschermen tegen willekeur van de overheid zoals een sterke rechterlijke macht.

Een belangrijk onderdeel van de politieke macht is het bepalen van de regels die de interacties en de integratie binnen de gemeenschap vorm geven. Er kunnen daarbij verschillende soorten regels worden onderscheiden. Om te beginnen zijn er wat je zou kunnen noemen ‘lidmaatschapsregels’, die de rechten en plichten aangeven van burgers, bedrijven, overheidsinstanties en andere actoren ten opzichte van de gemeenschap als geheel en andersom. Deze regels begrenzen de soevereiniteit van de leden en verlenen een stuk soevereiniteit aan de gemeenschap als geheel – waarmee ze in feite de gemeenschap oprichten, bijvoorbeeld in de vorm van een grondwet of constitutie. Belangrijke onderdelen zijn het verlenen van een geweldsmonopolie aan de overheid en het recht van de overheid om belastingen te heffen. Omgekeerd bepalen dit soort regels de rechten van de burgers ten opzichte van de overheid en de verplichtingen van de overheid.

Een tweede soort regels zijn de ‘interactieregels’, de verkeersregels die de onderlinge omgang regelen tussen de ten opzichte van elkaar soevereine individuen, bedrijven en andere actoren binnen de gemeenschap, bijvoorbeeld om ongelukken te voorkomen en het verkeer te vergemakkelijken. Geen van de actoren is op zich de baas over anderen en er is niet persé een politieagent of scheidsrechter om iets af te dwingen. In de arena gaat het uiteindelijk om verkeersregels waar die soevereine verkeersdeelnemers zich vrijwillig aan houden, gewoon omdat het een hoop voordelen heeft. Dat opent wel de deur voor ‘zwartrijders’: partijen die zich bewust (af en toe) niet aan de regels houden en daar profijt van hebben – zolang de anderen zich wél aan de regels houden. Binnen een bepaalde gemeenschap zijn de actoren niet meer in alle opzichten soeverein en is er wél een instantie die er op toeziet dat mensen, bedrijven maar ook overheidsinstanties zich aan de interactieregels houden – en die ook straffen voor overtredingen kunnen opleggen. Welke instantie dat is wordt bepaald door de politieke macht.

Een derde groep regels zijn de ‘gedragsregels’, de verboden en geboden waar individuele actoren zich aan moeten houden los van de interactie met de overheid en de interactie met andere burgers, bedrijven en dergelijke. Denk hierbij aan de leerplicht, bouwvoorschriften (als je X doet, dan moet je dat op manier Y doen), regels voor de omgang met de natuur en met andere partijen die geen onderdeel zijn van de gemeenschap zelf.

Een belangrijk aspect bij de grotere rol die de organisatie van de gemeenschap gaat spelen is dat individuen, bedrijven en andere actoren steeds enerzijds een stuk soevereiniteit verliezen maar er anderzijds een grotere autonomie voor terugkrijgen: het vermogen om dingen te kunnen doen. Deze termen worden vaak als synoniemen door elkaar gebruikt, maar het gaat op de keper beschouwd om twee heel verschillende dingen. Soevereiniteit is in feite gericht op keuzebevoegdheid en keuzevrijheid, terwijl autonomie draait om keuzemogelijkheden en praktische zelfstandigheid en zelfredzaamheid. Anders gezegd: soevereiniteit gaat om wat je mag en autonomie om wat je daadwerkelijk kunt. Het zijn dus inderdaad twee heel verschillende

dingen – en het is cruciaal om te beseffen dat ze voor de meeste mensen in de context van samenwerking en integratie in feite communicerende vaten zijn: als je meer soevereiniteit wilt hebben moet je autonomie inleveren, als je meer autonomie wil moet je soevereiniteit inleveren. Door de specialisatie neemt de productiviteit van hun inbreng toe en kunnen ze meer voor elkaar krijgen terwijl tegelijkertijd ze meer opbrengsten krijgen en vaak ook meer keus voor de aankoop van producten of het gebruik van diensten en voorzieningen – waardoor ze autonomer worden. Anders gezegd: mensen mogen minder zelf beslissen maar kunnen véél meer zelf doen. En omdat door de verdergaande integratie de totale koek groter wordt levert dit voor de meeste mensen per saldo meer vrijheid en individuele mogelijkheden op.

De post-integratiefase

De verdergaande integratie binnen een bepaalde gemeenschap of samenleving heeft dus vele voordelen waar normaal gesproken ook veel individuen en groepen binnen de gemeenschap van kunnen profiteren. Maar dat geldt niet voor iedereen: een keerzijde van dit specialisatie- en integratieproces is dat er op ieder moment ook groepen binnen een gemeenschap of samenleving bezig zijn uit elkaar te vallen. Binnen die bestaande groepen vindt juist een desintegratie plaats. Binnen zo'n groep ontstaan bijvoorbeeld nieuwe, meer gespecialiseerde subgroepen of leden verlaten de groep om in een andere groep verder te gaan – en trekken vaak ook fysiek weg naar bijvoorbeeld een groter dorp, een andere wijk of naar de stad waar meer te verdienen en te beleven valt. De leden van de oorspronkelijke groep zien hun wereld dus als het ware langzaam instorten, hebben minder mede-leden die nog 'van de oude stempel' zijn en verliezen een deel van hun binding met het grotere geheel.

Dit is een heel ander regime, met andere mechanismes en spelregels. De oorspronkelijke groep kan minder profiteren van de samenwerkingswinst en raakt vaak ook schaalvoordelen kwijt omdat de groep simpelweg kleiner wordt. Verder kunnen dingen die eerst schaars en dus waardevol waren in waarde dalen en uiteindelijk waardeloos worden – denk aan leegstaande huizen die niemand meer wil kopen en uiteindelijk zelfs compleet verlaten dorpen waar niemand meer om geeft – in bijvoorbeeld Frankrijk zijn daar voorbeelden van. Steeds minder mensen zullen willen investeren in activiteiten van de oorspronkelijke groep, waardoor de neergang alleen maar versterkt wordt en het van kwaad tot erger gaat: een zichzelf versterkend proces dat de verkeerde kant op gaat, een neerwaartse spiraal.

Op zijn best zit op enig moment maar een klein deel van de totale bevolking van een integrerende gemeenschap in dit regime en kunnen de betrokkenen in relatief korte tijd toch een passende nieuwe plek vinden in het verder integrerende deel van de gemeenschap. Het kan echter ook zijn dat een aantal mensen nooit die stap kan maken, bijvoorbeeld vanwege hun leeftijd of gezondheid. En dat betekent dat er ook steeds individuen zijn die wel soevereiniteit kwijtraken maar er niet meer autonomie en vrijheid voor terugkrijgen.

Dit zou je kunnen zien als een sociale variant van het proces van 'creatieve destructie' dat de Oostenrijkse econoom Schumpeter in de economie onderkende: door vernieuwing raken bestaande dingen verouderd en zullen die plaats moeten maken voor het nieuwe (Schumpeter 1942). Groei en achteruitgang zijn dus twee kanten van dezelfde medaille en je kunt geen groei hebben zonder dat een aantal bestaande dingen verdwijnt. Ook Elias wijst op deze gevolgen op sociaal gebied van het integratiemechanisme en geeft aan dat het soms twee à drie generaties kan duren voordat een gemeenschap zich heeft aangepast aan een vernieuwing.

Fases en verhalen

In veel gemeenschappen en samenlevingen is dus een 'historisch proces' gaande met drie fases, die ieder een eigen regime van mechanismes en spelregels kennen en waarbij de overgang naar een andere fase een kantelpunt inhoudt waardoor een 'voor' en een 'na' ontstaat. Voor een aantal mensen ontstaat daardoor een 'goede ouwe tijd' die er helaas niet meer is terwijl voor anderen juist gouden jaren ontstaan vol nieuwe mogelijkheden. Door die kantelpunten ontstaan ook geschiedenissen die de basis vormen voor verhalen, die zoals we gezien hebben ook weer

belangrijk zijn voor het vormen van individuele en groepsidentiteiten. Daarom is het goed om met de kennis uit de voorgaande paragraaf te kijken wat er verhaaltechnisch opvalt aan dit historische proces.

Laten we beginnen met personages en rollen. Uit het bovenstaande model volgt dat er op ieder moment binnen een samenleving en de omgeving ervan deze drie fases of regimes actief zijn: de samenleving als geheel kan bijvoorbeeld in een integratiefase zitten maar de omgeving ervan in de pre-integratiefase, het ene onderdeel van de samenleving in de integratiefase en een ander in de post-integratiefase. Individuele mensen of groepen zullen in de praktijk dus ook op ieder moment betrokken zijn bij twee of meer fases – waarbij op het ene moment het zwaartepunt kan liggen bij bijvoorbeeld de post-integratiefase en op een ander moment op de integratiefase. Wat het verhaal wordt hangt dus af van wie je als hoofdpersoon kiest en van welke verhaallijn je selecteert uit de veelheid van verhalen waar iemand bij betrokken is.

Van die keuzes hangt vervolgens ook weer af wat voor rol zo'n hoofdpersoon zal spelen. In de pre-integratiefase zal de nadruk liggen op stoere helden die dapper zijn en gericht op roem en eer en op het bewaken van de soevereiniteit van hun gemeenschap in een arena vol competitie en concurrentie. Vaak zullen ze ook gericht zijn op het bewaken van hun goede naam en reputatie en desnoods met wraak een al dan niet vermeend verstoord evenwicht willen herstellen. Een voorbeeld kan hier zijn het hoofse ridderideaal uit de Middeleeuwen: een ridder moest dapper en strijdlustig zijn, alles over hebben voor de landheer of de zaak waar hij voor vocht maar zich ook houden aan gedragsregels over het beschermen van de zwakkeren en je gedragen als een beschaafd mens – zelfs op het slagveld. Ook bij de integratiefase horen helden die bereid zijn zich op te offeren voor een groter doel, maar zij moeten óók in staat en bereid zijn om hun ego opzij te schuiven. Kameraadschap, onderlinge solidariteit, teamspirit en bescheidenheid zullen belangrijke deugden zijn. Ze zullen ook gericht moeten zijn op het opbouwen van een nieuw samenwerkingsverband met voormalige concurrenten of zelfs vijanden. Waar het in de pre-integratiefase vaak draait om het aangaan van de strijd en desnoods het maken van oorlog, is het in de integratiefase cruciaal om juist vrede te maken en een nieuw harmonieus geheel te bouwen. In de post-integratiefase zullen vooral tragische helden en antihelden belangrijk zijn. Omgaan met verlies, je neerleggen bij je noodlot, accepteren van tegenslag, voortdurend twijfelen tussen radeloosheid en berusting en doormodderen ook al leidt het eigenlijk tot niets. Helden die er niet in slagen deze situatie te accepteren zullen voortdurend gevoelens van kwaadheid hebben en de wens om wraak te willen nemen – maar zonder dat er een echte schuldige is die verantwoordelijk is voor hun verlies. In het meest extreme geval kunnen tragische helden doorslaan naar nihilisme en de neergang juist willen gaan versnellen door zichzelf te slopen met drank en drugs of door destructief gedrag gericht op anderen – bijvoorbeeld onder het motto 'als ik het geluk niet kan krijgen dan mogen anderen het ook niet hebben'.

In het verlengde hiervan kunnen we kijken naar het tijdsperspectief. Daarbij valt op dat des te meer onderdelen en lagen een samenleving of gemeenschap omvat, des te langer de gemiddelde tijd zal zijn tussen twee kantelpunten. Bij individuele mensen zullen kantelpunten bijvoorbeeld om de paar jaar kunnen optreden, bij grote bedrijven en organisaties om de tien à twintig jaar en op het niveau van landen kunnen kantelpunten verspreid zijn over perioden van tientallen jaren tot soms één of twee eeuwen. De keuze van de hoofdpersoon zal dus bepalend zal zijn voor het tijdsperspectief van een specifiek verhaal. En dat zal weer mede bepalend zijn voor de mate waarin een specifieke individuele persoon of andere actor wel niet veel invloed op het verloop van een verhaal kan hebben.

Een derde onderwerp is dat van de causaliteit en drijvende krachten achter de verhalen. Een aantal ontwikkelingen in een willekeurig verhaal zal daadwerkelijk toe te schrijven aan het gedrag en de intenties van personen, groepen, bedrijven, overheden en dergelijke. Een aantal andere

ontwikkelingen is echter ‘emergent’ en komt voor uit de interacties tussen de betrokken partijen en kan dus niet worden toegerekend aan gedrag van individuele actoren.

Dat laatste deel van de ontwikkelingen in een verhaal is dus ook lastig te beïnvloeden door individuele personages; zij zullen veel vaker juist die emergente ontwikkelingen moeten gebruiken als startpunt om hun eigen gedrag aan te passen. Als bijvoorbeeld het maatschappelijke integratieproces vertraagt of stagneert ontstaat er geen nieuwe samenwerkingswinst meer in de integratiefase en gaat het opgeven van soevereiniteit meer knellen: de autonomie groeit niet meer verder en de balans het opgeven van soevereiniteit in ruil voor meer autonomie kan voor steeds meer mensen negatief uitslaan.

Tot slot kunnen we nog stilstaan bij motieven en thema’s in de verschillende fases van het historisch proces. In de pre-integratiefase spelen twee belangrijke motieven. Allereerst is er het streven naar grootsheid en onafhankelijkheid in een arena vol concurrenten, met de bereidheid om desnoods met geweld de positie van de eigen gemeenschap te willen verbeteren of beschermen. In de tweede plaats is er het thema van verzoening als twee of meer gemeenschappen een conflict willen beëindigen – en al helemaal als ze op bepaalde punten willen gaan integreren. In de integratiefase is het hoofdthema dat van het jezelf overstijgen, vertrouwen in elkaar opbouwen en vasthouden, samen meer worden dan de optelsom der delen – en ook verandering van identiteit op zowel individueel als gemeenschapsniveau. In de post-integratiefase is een belangrijk motief het omgaan met verlies en het kiezen tussen leven in het verleden of in het heden en tussen wel of niet naar de toekomst kijken. En afhankelijk van hoe mede-personages handelen, kan ook troost bieden een motief zijn in deze fase.

Als rode draad of verbindend element loopt hier doorheen dat deze fases samen een transformatieproces vormen waarbij een individu, groep of samenleving gaandeweg zich verder ontwikkelt en verandert van identiteit.

4. Geschiedenissen en verhalen van individuen, gezinnen en families: levensverhalen en levensfases

Om de hierboven ontwikkelde ideeën verder uit te werken en concreter te maken zullen we in deze paragraaf allereerst kijken hoe die ideeën gestalte kunnen krijgen in het leven van individuele mensen. Vervolgens kijken we hoe ze uitpakken voor gezinnen en families – met als arena de omgeving met andere families.

Individuele ontwikkeling: levensverhalen

Laten we om te beginnen kijken hoe in het leven van individuele mensen geschiedenissen en verhalen ontstaan. Daarbij zullen we uiteraard rekening houden met de nadruk die Elias legt op het feit dat ieder mens vanaf zijn geboorte onderdeel is van een sociale omgeving die hem of haar voor een belangrijk deel vormt – het is dus niet zo dat we kunnen kijken naar een individueel mens op zich, het is altijd een individu in relatie tot anderen. Een ‘verbonden individu’.

Er zijn meerdere modellen in de wetenschappelijke literatuur te vinden om een soort ‘standaard-levensloop’ van mensen te beschrijven. Zo heeft ontwikkelingspsycholoog Jean Piaget een model ontwikkeld met vier fases dat zich vooral richt op de cognitieve ontwikkeling van kinderen tot volwassenen (Piaget 1977 en Piaget en Inhelder 1973). In die ontwikkeling ontstaan er stapsgewijs steeds complexere geestelijke structuren. De ‘sensomotorische’ fase loopt meestal van nul tot ongeveer twee jaar en hierin leert een kind zijn lichaam te gebruiken en wordt de basis gelegd voor de mentale ontwikkeling. Eén van de kantelpunten is het besef dat objecten ook bestaan als een kind ze niet ziet. Daarna volgt de ‘preoperationele fase’ die tot ongeveer zeven jaar loopt. Hierin ontwikkelt de spraak zich en kan een kind in taal gaan communiceren met anderen en begint de ontwikkeling van het ik: een kind gaat zich realiseren dat het een eigen persoon is. Ook dat is een belangrijk kantelpunt. Daarna volgen nog de ‘concreet operationele fase (6-12 jaar) en de ‘formeel operationele fase’ (van elf jaar en ouder) waarin kinderen steeds meer abstract en logisch leren denken. Ook dat zijn weer kantelpunten. Dit model van Piaget draait vooral om de verstandelijke

ontwikkeling van kinderen tot jongvolwassenen, waardoor latere levensfasen en de meer emotionele en sociale ontwikkeling buiten beschouwing blijven.

Een model dat vollediger is komt van Erikson, die acht levensfasen onderscheidt (Erikson 1959). Iedere fase wordt volgens hem gekenmerkt door een spanning tussen twee tegengestelden en levert als iemand die tegenstelling goed weet te beheersen een bepaalde kracht of een vermogen op. Deze theorie omvat daarmee óók de emotionele ontwikkeling en beslaat alle levensfasen.

De eerste fase loopt van nul tot ongeveer anderhalf jaar. De tegenstelling in deze fase is die tussen vertrouwen en wantrouwen in anderen: leert een kind anderen te vertrouwen of zal het er altijd vanuit blijven gaan dat anderen juist niet te vertrouwen zijn? Wat hier uitkomt hangt sterk af van de directe sociale omgeving waarin een kind de eerste levensjaren doormaakt, met de relatie met de ouders natuurlijk als kern. Als deze fase goed verloopt, ontwikkelt een kind een basishouding van vertrouwen dat anderen het kind zullen helpen en komt 'hoop' naar voren als vermogen. Als deze fase niet goed verloopt zal het kind juist angstig worden en het gevoel hebben dat de wereld onvoorspelbaar en moeilijk is. In beide gevallen is dat een belangrijk kantelpunt dat veel effect zal hebben op de individuele identiteit van het individu.

De tweede fase loopt van ongeveer anderhalf tot drie jaar. Hierin staan een gevoel van autonomie en een gevoel van schaamte en twijfel tegenover elkaar. Een kind ontdekt in deze fase zijn of haar onafhankelijkheid en het vermogen om zèlf dingen te doen, los van de ouders. Dat is een periode waarin een kind veel gaat experimenteren en ontdekken, zowel over de wereld om zich heen als over het eigen vermogen om daar iets in te doen. Als dit lukt krijgt een kind een duidelijke eigen wil als vermogen – en als het minder goed lukt zal het juist weinig zelfvertrouwen hebben en zich schamen voor de eigen al dan niet vermeende onkunde. Ook dit zijn belangrijke kantelpunten in een mensenleven.

De derde fase loopt tot ongeveer vijf jaar en draait om de tegenstelling tussen het nemen van initiatieven en schuldgevoel. Kinderen die worden aangemoedigd en gewaardeerd om initiatief te nemen zullen een zelfvertrouwen ontwikkelen en de leiding durven nemen als er iets moet gebeuren. Kinderen die daarin niet worden gestimuleerd en die bijvoorbeeld straf of afkeuring krijgen als iets niet lukt, zullen een schuldgevoel ontwikkelen omdat ze het gevoel krijgen tekort te schieten. Wat kinderen moeten leren is dat dingen niet altijd in één keer lukken en dat mislukkingen niet erg hoeven te zijn. En juist door de mislukkingen leren ze bij het nemen van initiatieven maatregelen te nemen om de kans op mislukken te verkleinen. Hier is de sociale omgeving dus opnieuw erg belangrijk voor de vorming van een kind, en bepalend voor het soort kantelpunt dat hier uiteindelijk tot stand komt. Als het goed verloopt, krijgt het kind doelgerichtheid als vermogen.

De vierde fase loopt vanaf zes jaar tot het begin van de puberteit. Hier zit het spanningsveld tussen bedrijvigheid en minderwaardigheidsgevoelens. De sociale omgeving verbreedt zich hier van vooral het gezin naar vrienden, vriendinnen, klasgenoten, leerkrachten en dergelijke. Kinderen gaan zich hier vergelijken met andere kinderen en proberen vaardigheden te ontwikkelen die in die bredere sociale omgeving gewaardeerd worden. Als dat goed lukt, zal een kind als vermogen vaardigheid ofwel competentie ontwikkelen. Zo niet, dan zal vooral een gevoel van minderwaardigheid overblijven – alweer een belangrijk kantelpunt in een mensenleven.

De vijfde fase beslaat de puberteit, met als tegenstelling enerzijds een duidelijke eigen identiteit als uiterste en aan de andere kant van het spectrum juist verwarring over de eigen rol. Ook hier komt veel uitproberen, vergelijken en experimenteren bij kijken en zijn opnieuw de reacties van de sociale omgeving van volwassenen maar zeer zeker ook die van leeftijdsgenoten erg belangrijk voor de uitkomst. Als dit allemaal goed gaat ontwikkelt een adolescent een gevoel van trouw waarmee hij of zij zich kan gaan binden aan anderen in de samenleving. Lukt dat niet, dan zal een identiteitscrisis ontstaan en zal de puber blijven experimenteren met steeds nieuwe leefstijlen – tot een passende is gevonden. Opnieuw gaat het om een belangrijk kantelpunt.

De zesde fase is die van jongvolwassenheid, tot pakweg het veertigste levensjaar. Hier gaat een individu doorgaans de vertrouwde omgeving van het gezin verlaten en als zelfstandig persoon een

bestaan opbouwen in de samenleving. Dat betekent ook het aangaan van allerlei nieuwe relaties met andere mensen, in opleidingen, op het werk, in de vrije tijd en vaak ook met levenspartners. Hoe goed dit gaat hangt voor een belangrijk deel af van hoe de eerdere kantelpunten in het leven zijn uitpakkt. Durft iemand het aan om nauwe, intieme relaties met een partner aan te gaan, of heeft iemand te weinig vertrouwen in anderen en/of zichzelf om zich te durven binden? Volgens Erikson is het spanningsveld in deze fase dat tussen enerzijds intimiteit en anderzijds isolatie en eenzaamheid. Als het allemaal goed gaat komt het vermogen tot liefhebben als beloning. Alweer een belangrijk kantelpunt.

De zevende fase beslaat de periode van het 'volle' volwassen leven, van pakweg veertig tot vijfenzeftig jaar, wanneer de meeste mensen een stabiel leven hebben opgebouwd. De meeste mensen hebben een plek gevonden in de gemeenschap en samenleving, met werk en andere bezigheden, een partner en eventueel kinderen, een vriendenkring en dergelijke. Meestal weten ze ook wel wat ze belangrijk vinden en zullen een aantal wensen hebben gerealiseerd – hoewel het lang niet altijd lukt om idealen te verwezenlijken. Vaak zijn mensen ook maatschappelijk betrokken en leveren een bijdrage aan grotere gehelen en aan het verbinden van generaties – dat laatste door het opvoeden van kinderen en het zorgen voor ouderen in de familie. Daarbij kunnen ze zelf in de rol terechtkomen van het socialiseren van nieuwkomers in de gemeenschap zoals kinderen maar bijvoorbeeld ook nieuwe collega's in de werkomgeving of beginnende spelers op de sportclub. Het spanningsveld zit volgens Erikson hier tussen doorgroeien naar je onderdeel voelen van de continuïteit over generaties heen of langzaam vast komen te zitten in je persoonlijke leven. Mocht alles goedgaan dan is het vermogen dat mensen in deze fase ontwikkelen dat om te kunnen zorgen voor anderen in brede zin. Wederom een kantelpunt.

De achtste en laatste fase uit Eriksons schema is ook de laatste levensfase, die van de ouderdom. De meeste mensen stoppen met werken en gaan een kleinere bijdrage leveren aan de gemeenschap en samenleving. Gaandeweg zullen ze minder dingen zelf kunnen doen en zullen dat moeten leren accepteren – evenals het feit dat het leven eindig is en aan het eind de dood wacht. Ook zullen ze er mee moeten leren leven dat ze lang niet al hun idealen en wensen hebben kunnen realiseren en dat ze mislukkingen en fouten niet meer goed kunnen maken. Het spanningsveld is hier tussen enerzijds het doorontwikkelen van je eigen identiteit tot een integraal geheel waarin ook de tegenslagen, fouten, mislukkingen en eindigheid onderdeel worden van het zelfbeeld en anderzijds wanhoop dat dingen niet meer kunnen. Wie hier goed mee om leert gaan krijgt het vermogen van wijsheid. Dit is eveneens een belangrijk kantelpunt.

Als we dit combineren met de indeling in drie fases komt het volgende beeld naar voren. In de derde, vierde en vijfde levensfase volgens Erikson zal een individu in veel opzichten vooral in de pre-integratiefase zitten. Veel interacties in die periode zijn met andere leeftijdsgenoten en met andere mensen waarbij ieder soeverein is en blijft. In de zesde en zevende fase zal het zwaartepunt verschuiven naar de integratiefase, waarbij individuen steeds vaker een deel van hun soevereiniteit afstaan aan een groter geheel, bijvoorbeeld door een stel te vormen en eventueel een gezin te stichten en door betaald werk te gaan doen waarbij een werkgever of opdrachtgever een deel van de tijd de baas wordt over iemands tijd. In de achtste fase zal het accent verschuiven naar de post-integratiefase waarin verlies, afscheid en verminderende soevereiniteit en autonomie steeds belangrijker worden.

Hierbij geldt wel dat ieder individu bij de kantelpunten zelf bepaalt welke keuze hij of zij maakt, en ook de optie heeft om géén keuze te maken of die keuze uit te stellen. Bij de pre-integratiefase kan dat betekenen dat iemand het moment uitstelt om zich daadwerkelijk aan anderen te binden en een stuk soevereiniteit op te geven. Bij de post-integratiefase kan het betekenen dat iemand als het ware blijft hangen in verdriet, bijvoorbeeld na het verlies van een levenspartner met wie lang en intensief is samengeleefd of het verlies van werk dat lange tijd is gedaan voor een bedrijf dat uiteindelijk failliet gaat omdat de vraag naar hun producten terugloopt.

Bij deze laatste voorbeelden is het van belang dat mensen uiteraard zelf mogelijkheden hebben om te proberen over het verlies heen te komen, wat vaak neerkomt op een proces van

rouwverwerking en eventueel het aanpassen van de eigen identiteit. Hierbij geldt dat het makkelijker is om met een post-integratiefase op een bepaald gebied van je leven om te gaan als er op veel andere gebieden juist sprake is van integratiefases met nieuwe mogelijkheden en grotere 'samenwerkingswinst'. Daarnaast kunnen anderen in de omgeving ook helpen door troost en ondersteuning te bieden. En tot slot kan soms ook de gemeenschap als geheel iets doen, bijvoorbeeld door te zorgen voor compensatie als het verlies overduidelijk de keerzijde is van een maatschappelijk zeer gewenste ontwikkeling waar velen voordeel van hebben.

Het is verder goed te realiseren dat de fases van Erikson in iemands leven voor een deel ook door elkaar kunnen lopen. Zeker daar waar mensen er niet goed in slagen het 'vermogen' van een bepaalde fase goed onder de knie te krijgen kan het zijn dat iemand daar last van blijft houden en het later alsnog weet op te lossen. Bijvoorbeeld door uiteindelijk alsnog anderen te leren vertrouwen.

Verder wordt uit deze fasering duidelijk dat iemands identiteit geen vaststaand gegeven is maar iets dat in de loop van een mensenleven blijft veranderen. Een deel van die verandering komt uit de persoonlijke groei van mensen zelf die leidt tot ontwikkeling van de individuele identiteit. Een ander deel komt uit veranderingen van de groepsidentiteiten van de gemeenschappen waar een individu lid van is; als die veranderen zal het op die groepsidentiteit gebaseerde deel van iemands identiteit ook moeten veranderen. Bij veel mensen zal dus sprake zijn van een proces van stapsgewijze transformatie van hun identiteit.

Verder is het belangrijk te beseffen dat in een groeiende samenleving er steeds meer mogelijkheden komen om een identiteit te vormen, zowel doordat er steeds meer subgroepen bij komen als doordat er steeds meer gedragsmogelijkheden ontstaan. Door het nog steeds groeiende aantal mogelijke identiteiten wordt het dus voor iedere nieuwe generatie steeds lastiger om snel een eigen, passende identiteit te vinden en op te bouwen. Dat veroorzaakt onzekerheid en twijfel en betekent ook dat de zoektocht naar en het experimenteren met identiteiten meer tijd kost dan voorheen.

Door de grotere keuzemogelijkheden en door de ingrijpende kantelpunten zijn er veel verschillende levenslopen mogelijk en zullen de identiteiten en de levensverhalen van afzonderlijke mensen steeds meer gaan verschillen van die van anderen. En dat betekent dat dat individuele mensen ook volkomen anders kunnen staan tegenover het samenwerken en samenleven met andere mensen en dus ook anders kunnen zijn in hoe ze in groepen kunnen en willen opereren. Dit zal in volgende paragrafen worden uitgewerkt.

Tot slot kunnen we nog kijken naar een aantal verhaalaspecten. Allereerst de tijdsdimensie. Het levensverhaal van mensen omspannt tientallen jaren, in de meeste gevallen tegenwoordig tussen de zeventig tot honderd jaar. En zoals de fases van Erikson laten zien zit er tussen twee kantelpunten meestal ergens tussen de vijf tot twintig jaar.

Qua personages is in principe het individu natuurlijk de hoofdpersoon in zijn of haar eigen levensverhaal. Anderen spelen in diverse fases echter een belangrijke rol in iemands leven, zoals ouders in iemands jeugd en een levenspartner en kinderen in de fases van jongvolwassenheid en volwassenheid. Omgekeerd speelt ook ieder mens rollen in de levensverhalen van anderen, bijvoorbeeld als kind, partner, ouder en vriend – of vijand. En in het algemeen geldt dat iemands geschiedenis niet alleen door diegene zelf bepaald wordt maar voor een deel ook door de andere personages en door algemene maatschappelijke ontwikkelingen. Bovendien heeft iemand zelf een aantal keuzemogelijkheden bij het vertalen van zijn of haar geschiedenis naar het eigen levensverhaal: in welke tijdsdimensie plaatst iemand zijn of haar leven, welke soort causaliteit onderkent iemand, vanuit welke identiteit wil iemand zijn levensverhaal vertellen en welke motieven en thema's stelt iemand daarbij centraal?

Verder geldt dat voor veel mensen het eigen levensverhaal een aantal aspecten heeft van 'de reis van de held', met het omgaan met uitdagingen en tegenslagen, het overwinnen van tal van moeilijkheden maar ook het onderdeel worden van een groep 'medereizigers' en het bereiken van één of meer doelen. Belangrijk daarbij zijn de kantelpunten. Concrete voorbeelden daarvan zijn bijvoorbeeld het leren praten, lezen en schrijven, het afronden van de basisschool en later het halen van het eindexamen, het vinden van een baan en het krijgen van het eerste inkomen, het vinden van een partner en het krijgen van een woning. Maar ook bijvoorbeeld het verlies van belangrijke naasten, een echtscheiding, het gaandeweg verliezen van contacten met oud-klasgenoten en ex-collega's en op een bepaalde manier ook het verlaten van het ouderlijk huis en later het achterlaten van de ene woning voor een ander huis: momenten van afscheid.

Als laatste: je eigen levensverhaal is je hele leven lang nog in wording, en de meeste mensen zullen dat verhaal in verschillende periodes van hun leven op een andere manier vertellen. Deels omdat er nieuwe dingen aan toegevoegd worden, deels ook omdat je sommige dingen pas achteraf goed snapt of een plaats kunt geven en omdat jezelf verandert. Het vertellen van je eigen verhaal is dus een manier om jezelf te snappen en je identiteit te construeren, maar ook een manier om aan anderen te vertellen wie je bent en waar je bijhoort.

Verhalen van gezinnen

Gezinnen zijn bepalend voor hoe kinderen in de wereld komen en met vallen en opstaan hun eerste stappen in het leven leren zetten. Daarom is het goed om ook nog naar de verhalen van gezinnen zelf te kijken vanuit de bril van de drie fases van het historisch proces.

Om te beginnen kunnen we kijken naar soevereiniteit en autonomie binnen een gezin. Tot een bepaalde leeftijd zijn kinderen niet soeverein, in ieder geval juridisch in de zin van handelingsbevoegd. De ouders zijn verantwoordelijk voor de daden van hun kinderen en de eventuele schade die zij anderen aandoen. En ouders zijn verantwoordelijk voor de gezondheid en het welzijn van hun kinderen en moeten er voor zorgen dat die voldoen aan de leerplicht. Daarmee is er de eerste zoveel jaren ook een machtsverhouding en een autoriteitsstructuur binnen het gezin. Tegelijkertijd wegen de zorgplichten van de ouders zwaar en zal zeker in het begin hun soevereiniteit ondergeschikt zijn aan het ritme van eten en slapen van baby's. Voor de kinderen geldt dat ze weliswaar geen soevereiniteit hebben maar wel veel meer autonomie dan wanneer ze alleen zouden zijn: ze krijgen eten, nachtrust, onderdak, aandacht, zorg en speelgoed waar ze niet zelf voor zouden kunnen zorgen.

Naarmate kinderen groter worden zullen ze meer gelijkwaardige leden van het gezin worden. In de pre-puberfase zal het gezin veranderen vanuit een integratiefase met hoge mate van specialisatie tussen enerzijds ouders en anderzijds kinderen doorschuiven naar de post-integratiefase. De oorspronkelijke eenheid valt uit elkaar doordat de kinderen meer en meer zelfstandige en soevereine eenheden worden en voor een deel ook lid gaan worden van andere groepen buitenshuis. De ouders zullen de kinderen langzaam maar zeker los moeten laten en zullen hun eigen identiteit erop aan moeten passen dat ze niet meer almachtig zijn als ouders. In de puberteitsfase zet dit door naar een pre-integratiefase waarin de gezinsleden op een aantal vlakken zonder gezagsverhouding met elkaar samenwerken en samen het huishouden en gezinsleven draaien waarin ieder op zijn of haar eigen manier aan bijdraagt. Bovendien verschuiven de machtsverhoudingen: de ouders verliezen een stuk soevereiniteit over de kinderen maar krijgen er meer autonomie voor terug. Ze krijgen meer tijd voor hun eigen leven en kunnen sommige huishoudelijke taken uitbesteden aan de kinderen. Omgekeerd winnen de kinderen aan soevereiniteit maar verliezen ze binnen het gezin een stuk autonomie: ze moeten meer zelf gaan doen. En opnieuw zal ieder gezinslid de eigen identiteit aan moeten passen aan de gewijzigde omstandigheden.

De identiteit van kinderen maakt een hele ontwikkeling door. In het begin worden de kinderen gesocialiseerd door de ouders en bouwen hun individuele identiteit in eerste instantie op naar het voorbeeld van de ouders. Tegelijkertijd krijgen ze van het begin af aan door de buitenwereld ook

een identiteit opgeplakt van ‘dat is een kind van’ en daarmee krijgen ze ook een stuk groepsidentiteit mee. Voor veel kinderen zal het in hun lagere schooltijd een verrassing zijn als ze op bezoek bij vriendjes erachter komen dat dingen die zij doodnormaal vinden in de ogen van anderen soms als vreemd of anders worden ervaren. In de puberteit zullen kinderen hun individuele identiteit steeds meer zelf gaan vormen, zich daarbij soms ook af gaan zetten tegen hun ouders en zich ook gaandeweg bij andere groepen en gemeenschappen aansluiten en de groepsidentiteiten daarvan aannemen. En vaak zullen ze uiteindelijk hun eigen gezin stichten.

Een gezin heeft zelf ook eigenlijk een levensverhaal, dat begint als de twee ouders hun eerste kind krijgen en dat eindigt als het laatste gezinslid overlijdt. Dat verhaal begint dan in de integratiefase, komt vervolgens in de post-integratiefase die weer overgaat in de pre-integratiefase als de kinderen volwassen beginnen te worden. Uiteindelijk volgt dan meestal weer een post-integratiefase als de kinderen het ouderlijk huis verlaten en een eigen huishouden en wie weet een eigen gezin beginnen. Daarna breekt in feite weer een pre-integratiefase aan van meerdere gelijkwaardige huishoudens die met elkaar interacteren in een arena. Dit is in feite dan weer de overgang van gezin naar het vormen van een familie. En ergens in die fase begint ook een nieuwe post-integratiefase voor het oorspronkelijke gezin, namelijk als de ouders zelf zorg gaan behoeven en uiteindelijk overlijden.

De tijdsdimensie van het verhaal van een willekeurig gezin omspannt de periode van de geboorte van het oudste kind tot het overlijden van het langstlevende kind. In het huidige Nederland zal dat vaak pakweg zeventig tot honderd jaar kunnen omvatten.

De hoofdpersoon in dat verhaal is in feite het gezin zelf, met de individuele gezinsleden als medepersonages. Zoals gezegd doorloopt het verhaal normaal gesproken een aantal fases met duidelijke kantelpunten. De ontwikkelingen in het verhaal worden deels bepaald door biologische, sociale en psychologische factoren die de fysieke en geestelijke ontwikkeling van opgroeiende kinderen bepalen – en uiteindelijk ook de achteruitgang van de ouders zullen veroorzaken. Maar daarnaast zullen ook de karakters en intenties van de afzonderlijke gezinsleden belangrijk zijn voor hoe het gezinsverhaal verloopt en zal er bovendien een ‘emergente dynamiek’ zijn die voortkomt uit de interacties tussen de gezinsleden en die het gedrag van de afzonderlijke leden sterk kan beïnvloeden. Soms kan die dynamiek de afzonderlijke leden steunen en helpen bij hun eigen ontwikkeling, maar het komt ook voor dat hieruit juist langlopende ruzies en gevoeligheden ontstaan, jeugdtrauma’s en dergelijke. En verder zal het veel uitmaken in welke omstandigheden het gezin manoeuvreert: het maakt veel uit of de omgeving stabiel en voorspelbaar is of dat er sprake is van een onveilige woonomgeving of een oorlogssituatie. En ook zal het gezinsverhaal anders zijn als het gezin rijk is of juist in armoede leeft.

In zijn algemeenheid zal vrijwel ieder gezinsverhaal als basisthema hebben hoe het betreffende gezin ontstaat, door de verschillende fases heen gaat, hoe een gezinscultuur, sfeer, warm gevoel en dergelijk ontstaan – of juist niet – en worden doorgegeven, hoe conflicten ontstaan en worden opgelost en tot slot in hoeverre het gezin erin slaagt de kinderen ‘goed af te leveren’ als individuen die hun rol in de bredere gemeenschap kunnen gaan vervullen. Afhankelijk van de omstandigheden kunnen er variaties zijn op dit thema en kunnen er aanvullende thema’s spelen, zoals omgaan met armoede, ziekte, sterfgevallen binnen het gezin, echtscheiding, misbruik en geweld, het uit de kast komen van een gezinslid en nog veel meer – het is niet voor niets dat er eindeloos veel romans over gezinnen zijn geschreven.

De individuele gezinsleden zullen ieder hun eigen versie van het gezinsverhaal vertellen en daarmee ook een andere betekenis kunnen geven aan bepaalde gebeurtenissen, de sfeer en cultuur en het gezin als zodanig. En ook kunnen er verschillen zijn in wat iedereen in de rest van zijn of haar leven ‘meeneemt’ uit het gezinsverhaal.

Familieverhalen

Gezinnen leven niet in een vacuüm: ze zijn onderdeel van een breder familieverband met opa's en oma's, ooms en tantes, neven en nichten, achterooms, oudtantes enzovoorts. Dit zijn in feite gemeenschappen die bijeengehouden worden door verwantschapsbanden. In een aantal opzichten is een familie voor een gezin vooral een bijzonder soort arena met min of meer gelijkwaardige, soevereine andere gezinnen. Maar tegelijkertijd zorgt een familieverband voor een bepaalde mate van continuïteit waardoor een gezin is ingebed in een verleden dat het eigen gezin overstijgt. Dat begint uiteraard met de opa's en oma's van de kinderen in het gezin, die de ouders van de ouders in het gezin zijn. Daar zitten sterke en oude banden met een emotionele kant maar potentieel ook nog een gezagsrelatie – of een restant ervan.

Een fundamenteel verschil tussen een gezin en een familie is dus dat een gezin maar een beperkte levensduur heeft terwijl de familie in theorie zo'n beetje eeuwig kan bestaan. Denk bijvoorbeeld aan eeuwenoude geslachten en dynastieën. Het zal per familie verschillen of en hoe zwaar dat verleden nog een rol speelt in het dagelijks leven van de gezinnen die er op dit moment deel van uitmaken. Dat zal onder andere afhangen van wat er in de familie van generatie op generatie is doorgegeven. Bij bijvoorbeeld een adellijke titel, een landgoed, een groot vermogen of een familiebedrijf kan er een belangrijke band tussen de generaties zijn om dat familiebezit in stand te houden en door te geven. Maar de band tussen generaties kan bijvoorbeeld ook gewoon via bepaalde erfstukken of doodgewoon een bekende achternaam verlopen.

Uiteraard is het maar de vraag of er überhaupt iets is om door te geven, maar als dat het geval is wordt het belangrijk hoe het erfrecht geregeld is in het land of de gemeenschap waar de familie deel van uitmaakt. In de geschiedenis hebben allerlei verschillende regelingen bestaan die ieder een ander effect hadden op de relaties tussen de generaties. Soms konden alleen mannelijke erfgenamen erven, soms ook de vrouwen. Als alle kinderen een gelijk erfdeel krijgen en de gezinnen groot zijn, kan een landgoed of vermogen binnen één of twee generaties volkomen versnipperd raken en zal er weinig zijn om verder door te geven. In sommige landen en perioden konden daarom alleen de oudste zoons erfgenaam zijn. Hierdoor bleef een familievermogen intact en kon het verder worden uitgebouwd, maar lang niet alle familieleden konden er van meegenieten.

Dit raakt ook aan de soevereiniteit en autonomie van de gezinnen binnen de familie. Als alleen de oudste zoon kan erven gaat de soevereiniteit oftewel de beslissingsbevoegdheid over het familievermogen over van de vader op de zoon. Zolang de vader nog leeft zal de zoon zich moeten richten naar het gezag van zijn vader en heeft hij dus in feite geen soevereiniteit en ook maar een beperkte autonomie. Broers en zussen die niet kunnen erven hebben dan vaak al meer soevereiniteit en meer keuzemogelijkheden. De vader en de zoon zitten in feite in een integratiefase met een duidelijke taakverdeling niet alleen op één moment maar nadrukkelijk ook in de loop van de tijd.

Daar waar erfenissen evenredig verdeeld worden over alle directe erfgenamen zijn in feite alle gezinnen soeverein en vormt de familie eerder een arena van gelijkwaardige eenheden. Er zal in dergelijke gevallen ook minder binding en continuïteit over de generaties heen zijn in materieel opzicht – maar er kan wél sprake zijn van een meer culturele erfenis die wordt doorgegeven en die kenmerkend is voor een bepaalde familie. Denk bijvoorbeeld aan een bepaalde geloofsovertuiging, bepaalde normen en waarden of een politieke overtuiging, culturele bagage als muzikaliteit of belezenheid – maar misschien ook een bepaald beroep als militair, rechter, boer, zeeman of arts.

In veel gevallen zal de familie de autonomie van de individuele gezinnen kunnen vergroten, bijvoorbeeld doordat de familie een individueel gezin kan bijstaan met hand- en spandiensten (denk aan hulp bij verbouwen, verhuizen of oppassen) en met raad en daad – en soms ook financieel.

Het is goed te beseffen dat een familie op ieder moment bestaat uit meerdere gezinnen die ieder in een andere fase van hun eigen historisch proces zitten, en dat er binnen de familie dus een voortdurend verschuivend zwaartepunt is van bijvoorbeeld overwegend gezinnen in de integratiefase of overwegend in de post-integratiefase.

De familie als zodanig kan daarnaast zelf ook nog een eigen historisch proces hebben, waarin bijvoorbeeld beginnend bij een bepaalde stamvader of -moeder een tijd van bloei en expansie plaatsvindt met een groeiend aantal familieleden en toenemende rijkdom, gevolgd door een stabilisatie en uiteindelijk verval. Hiervan zijn talloze familiesaga's bekend in de geschiedschrijving en in de literatuur. Onder andere Peter Turchin en Ibn Khaldoun hebben daarover een theorie ontwikkeld over hoe in een paar generaties tijd de normen en waarden in een familie kunnen omslaan van een dappere pioniersmentaliteit van bescheiden en ondernemende 'founding fathers' via een houding van zorgvuldigheid en verantwoordelijkheid van nog steeds bescheiden en verstandige tweede generaties naar een voorliefde voor pracht en praal van steeds decadentere latere generaties waardoor uiteindelijk een dynastie weer tot zijn einde kan komen (Turchin 2006 en Ibn Khaldoun 14^e eeuw).

Lang niet iedere familie zal een heel uitgebreid familieverhaal hebben dat voortdurend wordt doorverteld binnen de familie en dat ook naar buiten de familie wordt uitgedragen. Het zal ook niet voor ieder individu erg bepalend zijn voor zijn of haar identiteit om lid te zijn van een bepaalde familie. Het hangt er vooral vanaf of er iets is binnen die familie dat de moeite waard is om door te geven en of dat iets is dat voor een individueel familielid ook onderdeel is van zijn of haar identiteit.

Verhaaltechnisch gezien is in dit geval de familie de hoofdpersoon, en zal een verhaal het karakter kunnen hebben van een familiesaga waarin dan belangrijke kantelpunten de ruggengraat vormen. Dat kunnen ontwikkelingen binnen de familie zijn zoals de wisseling van generaties of de ontwikkeling van het familiebedrijf. Maar ook externe ontwikkelingen die de familie overkomen en hoe de familie daar dan mee om is gegaan – bijvoorbeeld oorlogen, epidemieën, faillissementen en scheuringen binnen de familie.

De verhaalstructuur kan een opkomst, bloei en ondergang van een geslacht zijn, maar ook puur hoe de familie door de eeuwen heen is blijven bestaan. Of er een echt thema is en waar dat dan uit bestaat zal per geval verschillen – wat dan weer afhangt van of er echt iets van generatie op generatie is doorgegeven en zo ja wat dan. Net als bij gezinnen zal ook hier gelden dat ieder familielid een eigen versie van het familieverhaal zal vertellen en daarmee een eigen betekenis toekent aan bepaalde familiegebeurtenissen. Daarbij zal de verteller meestal ook accenten leggen die iets zeggen over zijn of haar eigen identiteit. Soms kan het helpen om iets als 'een typisch familietrekje' te kunnen benoemen.

De periode die zo'n familieverhaal kan beslaan is in theorie zo'n beetje eeuwenlang, maar omdat een familiestamboom bij iedere nieuwe generaties verder vertakt wordt het steeds lastiger over meer dan pakweg drie of vier generaties heen één samenhangend en helder verhaal te kunnen vertellen. Vaak zal de verteller juist zijn eigen tak als vertrekpunt nemen en van daaruit kijken welke relevante voorvaderen en neventakken er in dat verhaal moeten worden meegenomen.

De afzonderlijke gezinnen en familieleden zullen in zo'n familieverhaal dus personages zijn maar niet de hoofdrol hebben. Een deel van de verwickelingen zullen voortkomen uit het gedrag van die individuele familieleden en afzonderlijke gezinnen, maar er zal meestal ook sprake zijn van gebeurtenissen en kantelpunten die voortkomen uit de interacties tussen die leden en gezinnen – en vaak zal ook nog het erfgoed van de familie een belangrijke rol in het verhaal spelen, ongeacht of het een financiële, fysieke of culturele erfenis is.

5. Naar groepen en gemeenschappen

In de vorige paragraaf hebben we gezien dat verhalen belangrijk zijn bij gezinnen en families om betekenis te verlenen en om de identiteit van zowel de gezinnen en families als van de individuele gezins- en familieleden te vormen. In deze paragraaf kijken we hoe dit werkt bij grotere sociale

verbanden, waarin individuen, gezinnen en families zelf onderdeel zijn van gemeenschappen en groepen die niet op verwantschap zijn gebaseerd. Daar spelen verhalen een nog belangrijkere rol, namelijk om ook duidelijk te maken wat het bindende element is dat zo'n niet op verwantschap gebaseerd geheel bijeen houdt. En dat is belangrijk omdat er bij gemeenschappen in principe mogelijkheden zijn om toe te treden of uit te treden – iets dat bij families bijna niet kan omdat verwantschapsbanden daar de kern van vormen. Je wordt in een gezin of familie geboren en kunt vervolgens nooit meer geen familie zijn. Verder kun je er alleen toe gaan behoren door met iemand uit de familie te trouwen – maar dan blijf je wel altijd 'van de koude kant' en hoor je er nooit 100% bij. Wel heb je als aangetrouwde de mogelijkheid om uit de familie te treden als het je niet meer bevalt.

Bij gemeenschappen en groepen is toe- en uittreding wel mogelijk, en dat betekent ook dat er dus één of andere reden moet zijn waarom een gemeenschap of groep überhaupt ontstaat en waarom individuen, gezinnen, families of subgroepen er deel van willen uitmaken. Gemeenschappen en groepen zijn er in allerlei soorten en maten. De kern is altijd één of andere vorm van onderlinge verbondenheid. Dat kan bijvoorbeeld door onderling contact zijn, onderlinge interactie (dus iets met elkaar doen), maar ook door een locatie te delen, een bepaalde gebeurtenis samen beleefd te hebben (denk aan klasgenoten of een bepaalde generatie), een gezamenlijke eigenschap te hebben (bijvoorbeeld rood haar, dezelfde muzieksmaak of hetzelfde beroep), een gezamenlijk belang hebben, de krachten willen bundelen om samen sterker te staan – maar ook door bijvoorbeeld verliefdheid, onderlinge sympathie of een 'klik' met elkaar hebben. En zo zijn er nog veel meer voorbeelden. Het verschil tussen een groep en een gemeenschap is lastig te definiëren, maar laten we zeggen dat een gemeenschap is opgebouwd uit meerdere groepen.

Begin van een gemeenschap in de arena: de pre-integratiefase

De basis voor een gemeenschap zal meestal gelegd worden in wat we hierboven 'de arena' hebben genoemd: een omgeving waarin soevereine individuen, gezinnen, families of andere actoren met elkaar in contact komen en interactie kunnen hebben. Iedere 'actor' is beslissingsbevoegd en kan over zijn of haar eigen doen en laten beslissen, en heeft geen bevoegdheid om zich met andermans zaken te bemoeien.

Redenen voor verbinding en verbondenheid zijn er ook veel, maar het komt er meestal op neer dat je samen iets kunt of hebt dat de afzonderlijke actoren niet of minder kunnen of hebben. Dat kunnen praktische dingen zijn zoals meer te eten kunnen krijgen door samen te jagen in plaats van individueel of samen een zware tas te tillen die geen van beiden in zijn eentje kan verplaatsen. Het kan ook om veiligheid en behoud van soevereiniteit gaan door je samen te kunnen verdedigen tegen kwaadwillenden of gevaren in de arena. Maar het kan ook gewoon gaan om gezelligheid en plezier of bij verliefdheid om je bij elkaar gelukkig te voelen en een paar te vormen.

Het vormen van een groep of gemeenschap is een belangrijk kantelpunt: door zo'n 'geboorte' is er iets fundamenteel veranderd in het leven van de deelnemers of leden, er is een voor en een na ontstaan. Daarna kan ook hier een ontwikkeling plaatsvinden van pre-integratie naar integratie en post-integratie. In de pre-integratiefase zal vooral sprake zijn van interactie tussen soevereine partners die dan vaak meer met elkaar doen dan met andere partijen in de arena. Al interacterend zullen ze samen meer kunnen dan individueel en er ontstaat een bepaalde 'samenwerkingswinst'. Dat kan financieel zijn maar net zo goed een stuk gezelligheid of veiligheid of het genoegen van een gezamenlijke activiteit. Belangrijk daarbij is dat de partners elkaar in staat stellen iets te doen of bereiken dat ze in hun eentje niet kunnen – en daarmee neemt hun autonomie toe: ze kunnen meer dan wanneer ze alleen zouden zijn. Zoals in paragraaf 3 al is besproken zijn de actoren in deze fase weliswaar soeverein maar gelden er in de praktijk meestal wel regels, vooral in de vorm van verkeers- en interactieregels. Die kunnen heel expliciet in de vorm van bijvoorbeeld verdragen, contract of andere afspraken worden vastgelegd, maar ook min of meer stilzwijgend en als vanzelfsprekend ontstaan en worden gevolgd. Een goede omgang met elkaar heeft namelijk vaak gewoon voordelen: je loopt elkaar niet voor de voeten, doet dingen samen als dat wederzijds

voordeel biedt en er gebeuren geen ongelukken. Daarom zullen er zeker bij individuen en groepen die gaandeweg een gemeenschap gaan vormen al stapsgewijs steeds meer onderlinge vrijwillige afspraken gemaakt worden waardoor de samenwerking beter loopt en nog meer samenwerkingswinst oplevert. Daarbij kan soms ook al een set afspraken ontstaan die in ieder geval twee van de drie in hoofdstuk 3 genoemde verdelingsvraagstukken regelen: afspraken over wie welke inspanning levert in een samenwerking en over hoe de voordelen worden verdeeld onder de partners. Het derde verdelingsvraagstuk over de ‘politieke’ macht voor het nemen van besluiten over de opzet en inrichting van de samenwerking zal in deze fase meestal worden geregeld via bijvoorbeeld een vergadering met alle leden – die leden zijn in deze fase immers nog allemaal soeverein.

Als het deel uitmaken van zo’n groep of gemeenschap naar meer smaakt en de samenwerking nog verder wordt geïntensiveerd, komt er een punt waarop die autonomie niet verder kan worden vergroot zonder dat de partners iets van hun soevereiniteit inleveren en overdragen aan de groep of gemeenschap als geheel. Dat is het kantelpunt waarbij de overstap plaatsvindt naar de integratiefase. Een concreet voorbeeld hiervan is het ontstaan van nationale voetbalbonden in de beginjaren van het voetbal. Die zijn ontstaan doordat losse voetbalclubs en teams niet langer alleen maar onderlinge vriendschappelijke wedstrijden wilden spelen maar ‘om het echie’ wilden spelen in competitieverband en met kampioenschappen. Dat betekende wel dat ze allemaal volgens één set spelregels moesten spelen, dat de wedstrijdkalender door de bond bepaald werd en dat een club die zijn verplichtingen niet nakwam bijvoorbeeld gestraft kon worden met puntenaftrek. Gaandeweg zijn vanuit de landelijke bonden regionale voetbalbonden als de UEFA ontstaan en is uiteindelijk de FIFA als wereldwijde bond van voetbalbonden ontstaan die onder andere het wereldkampioenschap organiseert. Dit is een machtige organisatie die voor veel mensen – en landen – belangrijk is maar die zelf geen land of staat is: het is echt een vereniging met leden waarbij iedereen zich aan de regels houdt omdat iedereen daar baat bij heeft. En daarmee is het ook een voorbeeld van een situatie waarin actoren vrijwillig een stuk van hun soevereiniteit overdragen aan een groter verband en zich vervolgens ook houden aan de regels die vanuit de grotere verband gesteld worden. Straffen en boetes worden daarbij geaccepteerd omdat die helpen om te zorgen dat iederéén zich aan de regels houdt en het gezamenlijke voordeel niet bedreigd wordt en liefst zelfs nog vergroot.

Vorming en groei van gemeenschappen: de integratiefase

Bij gemeenschappen in de integratiefase zullen de drie verdelingsvraagstukken op een minder vrijblijvende manier geregeld worden en zal er één of ander orgaan of organisatie ontstaan die ‘het geheel’ vertegenwoordigt en meestal ook een aantal uitvoerende taken krijgt om besluiten daadwerkelijk in de praktijk te brengen. En zo’n bestuur zal in veel gevallen de vereniging naar buiten toe vertegenwoordigen, bijvoorbeeld in contacten met andere clubs, de bond en de gemeente. Om bij voetbalverenigingen te blijven: er zal bijvoorbeeld een bestuur komen dat verkozen wordt op een jaarvergadering waar alle leden hun stem mogen uitbrengen en waar ook gestemd wordt over voorstellen van het bestuur. Vaak ontstaan er naast of onder zo’n bestuur nog bijvoorbeeld een barcommissie, een feestcommissie, een jeugdcommissie, een sponsorcommissie en zijn er gespecialiseerde functionarissen als een wedstrijdcoördinator, een terreinmeester en een hoofd jeugdopleiding.

Belangrijk om te beseffen is dat het bij dit soort gemeenschappen gaat om vrijwillig lidmaatschap: mensen zijn vrij om wel of geen lid te worden en eenmaal lid kunnen ze hun lidmaatschap ook weer opzeggen. Maar zolang als ze lid zijn moeten ze zich wel houden aan de regels van de vereniging en aan de verplichtingen die daarbij horen – en hebben ze tegelijkertijd de rechten om te profiteren van wat de vereniging te bieden heeft.

Verder is het goed ons te realiseren dat dergelijke gemeenschappen niet persé aan landsgrenzen gebonden zijn. De internationale organisatiestructuur van sportbonden is daar een mooi voorbeeld van, met het Internationaal Olympisch Comité misschien nog wel als summum daarvan. Ook dit is een ‘niet-gouvernementele organisatie’ (ngo) die de hele wereld omspant en

miljarden mensen in de wereld achter de radio en tv kluistert tijdens de vierjaarlijkse Olympische Spelen waarbij sport en verbroedering centraal staan. Maar ook kerken en andere geloofsgemeenschappen kunnen zich wereldwijd uitstrekken en grote groepen mensen van over de hele wereld met elkaar verbinden.

Hoe goed zo'n gemeenschap functioneert hangt voor een deel af van hoe de organisatie is geregeld. Vanuit de gedragseconomie is op dat vlak op basis van gedragsexperimenten geconstateerd er in grote lijnen vier types samenwerkers onderscheiden kunnen worden en dat er tussen die vier types een bepaalde dynamiek speelt (zie onder andere Henrich c.s. 2001, Fehr en Fischbacher 2003, Fehr en Schmidt en Fehr en Gintis 2007. Ik gebruik hieronder eigen benamingen voor de vier groepen, die beter passen bij de toepassing buiten de context van de experimenten). Die dynamiek kan ervoor zorgen dat een gemeenschap functioneert als een geoliede machine maar kan er ook toe leiden dat de samenwerking binnen een gemeenschap bijna helemaal tot stilstand komt en er niet of nauwelijks nog sprake is van samenwerkingswinst – zelfs als de meerderheid van de leden juist liever wél wil samenwerken. Deze inzichten onderstrepen maar weer dat er vanuit de interacties van de onderdelen van een complex systeem emergente eigenschappen kunnen ontstaan die niet kunnen worden herleid tot het doen en laten van de individuele onderdelen.

Een eerste type is dat van de intrinsiek gemotiveerde samenwerkers. Zij vinden het doel van de samenwerking zo belangrijk dat ze zelfs aan de slag gaan en blijven als niemand anders meedoet. Zij zijn dan ook vaak initiatiefnemers voor een gemeenschap en kunnen er voor zorgen dat er voor anderen al direct wat voordeel te behalen is – maar ook dat er al een goed voorbeeld is dat gevolgd kan worden. Een mogelijk nadeel bij deze groep binnen een gemeenschap is dat ze er niet altijd voldoende begrip voor hebben dat anderen het doel van de gemeenschap niet boven alles stellen. Een tweede type gaat om mensen die best mee willen doen met een bepaalde samenwerking maar op voorwaarde dat bepaalde anderen ook meedoen – bijvoorbeeld anderen die óók voordeel van het resultaat van de samenwerking hebben maar geen lid zijn. Dat voelt soms niet eerlijk en kan ertoe leiden dat als bepaalde mensen, bedrijven of andere actoren niet meedoen, deze groep samenwerkers ook niet in actie komt of zich uit een samenwerking terugtrekt. Tegelijkertijd is voor deze 'groepsgerichte samenwerkers' het deel uitmaken van een leuke groep vaak ook al onderdeel van de samenwerkingswinst – soms zelfs ongeacht het doel en ondanks een minder goed geregelde organisatie. Een derde type zijn de mensen die op zich best mee willen doen, maar dan wel op voorwaarde dat de gemeenschap goed genoeg is georganiseerd: de structuurgerichte samenwerkers. Bijvoorbeeld dat er een duidelijke organisatie is met verantwoordelijken, duidelijkheid over rechten en plichten van alle betrokkenen en heldere regels die ook gehandhaafd worden. Ook bij deze groep kan het zijn dat ze hun deelname of bijdrage aan de gemeenschap terugbrengen of stoppen als door onduidelijkheden of slecht functioneren van de organisatie er gemeenschapsleden zijn die zich niet aan de regels en afspraken houden maar wel profiteren van de gemeenschap. Zij zullen dus veel waarde hechten aan het 'politieke' verdelingsvraagstuk over de inrichting en organisatie van de samenwerking. Mensen van dit type zullen dus relatief vaak degenen zijn die in een bestuur of commissie gaan zitten. Het vierde type betreft mensen die op zich best mee willen doen maar dan wel willen dat ze er voldoende voordeel aan over houden, voldoende 'loon naar werken'. Zij zullen dus veel belang hechten aan het sociale en het economische verdelingsvraagstuk bij een samenwerking: hoe is de inspanning of bijdrage verdeeld over de deelnemers en hoe worden de voordelen verdeeld? Als ze er per saldo voldoende aan overhouden, kunnen ze de werkpaarden van een samenwerking zijn – zelfs als ze het doel van de gemeenschap niet zo belangrijk vinden. Daarom kan het voor deze samenwerkers ook minder belangrijk zijn welke anderen er precies meedoen en hoe het georganiseerd is – wat er ook toe kan leiden dat ze binnen een gemeenschap een soort 'eigenbemoeiers' kunnen zijn: anderen moeten zich niet te veel bemoeien met hoe zijn hun bijdrage vorm geven en zelf hebben ze ook niet zo'n behoefte zich met andere gemeenschapsleden te bemoeien. Dit type zal wat minder vaak in een bestuur gaan zitten en zal soms ook wat meer geneigd zijn zich niet helemaal of altijd aan de regels

te houden – zeker als ze daardoor een voordeeltje kunnen behalen. En daardoor kan er tussen deze samenwerkers en de structuurgerichte samenwerkers een spanning zitten. Wel geldt vaak dat deze mensen er erg scherp op zijn dat er geen mensen zijn die voor minder inspanning evenveel of zelfs meer voordeel hebben.

Fehr en de andere onderzoekers die de basis voor deze indeling in vier types hebben gelegd, hebben in een aantal gedragsexperimenten met proefpersonen intrigerende voorbeelden beschreven van hoe samenwerkingen volledig tot stilstand konden komen terwijl de meerderheid van de deelnemers juist graag wilde samenwerken. De versturende factor was daarbij steeds dat er één of meer deelnemers alleen gericht waren op eigen gewin, anderen niets gunden en als het kon de regels naar hun eigen hand zetten. In het dagelijks spraakgebruik wordt hiervoor vaak gesproken van zwartrijders: mensen die door zichzelf niet aan de regels en afspraken te houden profiteren van het feit dat de meest anderen zich juist wel netjes gedragen. Ik vermoed dat de meesten van ons wel eens in situaties hebben gezeten waar anderen dit soort gedrag vertoonden en daarbij gedacht hebben ‘als het zo gaat dan hoeft het voor mij niet meer’! De betrokken onderzoekers gebruiken de term ‘purely selfregarding’ voor deze groep, die in mijn eigen terminologie iets neutraler geformuleerd overeenkomt met de eigenbemoeyers.

In de praktijk zien we dat er ook regelmatig naar heel andere groepen wordt gewezen, al dan niet terecht. Zoals we verderop nog zullen zien, kan er bij de uitwerking van de drie verdelingsvraagstukken bij een gemeenschap sprake zijn van groepen die om wat voor reden dan ook relatief weinig bedragen maar wel mee kunnen delen in een aantal voordelen zoals ouderen, kinderen maar ook bijvoorbeeld werkloze asielzoekers of migranten. Als de gemeenschap onder druk komt te staan en de samenwerkingswinst achterblijft bij de verwachtingen kunnen ook dergelijke groepen het mikpunt worden van het soort woede dat zwartrijders kunnen oproepen.

De interactie tussen deze vier types samenwerkers zorgt ervoor dat de hoeveelheid samenwerkingswinst in verhouding tot de inbreng van de gemeenschapsleden in de loop van de tijd kan schommelen. Vergelijk het met de conjunctuurgolven in de economie, of misschien ook wel met een voetbalteam dat ineens minder lekker speelt dan eerder.

Die ups en downs in de loop van de integratiefase kunnen er uiteindelijk toe leiden dat de hele gemeenschap uit elkaar valt. Vaak blijft er wel degelijk een onderliggend proces doorgaan van verdere integratie, waarbij in bestaande groepen binnen de gemeenschap nieuwe, gespecialiseerde subgroepen ontstaan die in de interacties beter dan de oorspronkelijke groep kunnen inspelen op de behoeften van andere groepen en subgroepen binnen de gemeenschap. Dit is de basis voor de post-integratiefase bij die groepen.

Post-integratie bij de groepen binnen de gemeenschap

Deze fase is in paragraaf 3 al op hoofdlijnen beschreven. Hier is vooral van belang dat het gaat om groepen binnen de gemeenschap als geheel; de gemeenschap zelf zal vaak gewoon doorgaan in de integratiefase. Een concreet voorbeeld is bijvoorbeeld de ontwikkeling binnen beroepsgroepen als boeren met een ‘gemengd bedrijf’ van landbouw en veeteelt en als algemene aannemers-bedrijven. Zo’n boer of aannemer is sterk in de breedte: ze kunnen alles redelijk goed maar worden gaandeweg op ieder afzonderlijk onderdeel ingehaald door de betreffende specialisten. Ze hebben vaak wel méér verstand van de samenhang tussen de onderdelen en kunnen zich verbazen over de afstemming en coördinatie die tussen de nieuwe subgroepen nodig is om tot een goed resultaat te komen – waarbij die coördinatoren dan weer een nieuwe subgroep kunnen vormen waardoor de specialisatie zichzelf verder versterkt. Ook hier speelt overigens weer de spanning tussen soevereiniteit en autonomie. Een boer of aannemer van de oude garde had meer soevereiniteit maar minder autonomie dan hun meer gespecialiseerde concullega’s.

Vaak speelt er ook een leeftijds- en generatieverschil mee, waarbij de jongere garde veel makkelijker gebruik maakt van allerlei nieuwe technologische ontwikkelingen. Voor de oude garde geldt gaandeweg dat ze minder vaak gevraagd worden, dat hun inbreng, gezag en invloed

teruglopen en dat ze minder gewaardeerd worden – niet alleen financieel maar ook qua prestige en aanzien.

Hetzelfde soort ontwikkelingen kan plaatsvinden in andere groepen binnen de gemeenschap waarbij specialisatie en het gebruik van nieuwe kennis, inzichten en ideeën kunnen leiden tot de vorming van nieuwe subgroepen binnen een specifieke groep binnen de gemeenschap. Denk bijvoorbeeld aan de ontwikkeling van wetenschappelijke vakgebieden, aan de gezondheidszorg maar ook bijvoorbeeld aan kunst en cultuur waarbinnen steeds nieuwe subgenres, scholen en dergelijke ontstaan.

Het is lastig om in het algemeen aan te geven waar het kantelpunt zal liggen tussen de integratiefase en de post-integratiefase bij een specifieke groep. Er zal zeker in het begin vooral sprake zijn van een geleidelijke verschuiving van het zwaartepunt tussen leden van de oude garde en van de nieuwe garde. Vaak zal pas na enige tijd zichtbaar worden dat de oude garde niet meer bepalend is voor wat de standaard of norm is binnen een groep.

De drie verdelingsvraagstukken

Het is goed wat dieper in te gaan op de drie verdelingsvraagstukken die ontstaan bij samenwerkingen en vooral ook bij integratieprocessen. Het gaat om de verdeling van de inbreng van de deelnemers in de gemeenschap, de verdeling van de opbrengsten ('samenwerkingswinst') van de gemeenschap en om de verdeling van de zeggenschap over de organisatie en inrichting van de gemeenschap. Vertaald naar soorten macht gaat het achtereenvolgens om de sociale macht, de economische macht en de politieke macht.

Laten we om te beginnen kijken naar de sociale macht en de verdeling van de inbreng van de leden in de gemeenschap. Die inbreng kan op vrijwillige basis geschieden, maar er kan ook in meerdere of mindere mate sprake zijn van verplichte of gedwongen inbreng. Van vrijwillige inbreng zal sprake zijn als er voor de deelnemers ook voldoende opbrengst tegenover staat, wat ook betekent dat er een relatie kan zijn met de economische macht en het vraagstuk van de verdeling van de opbrengsten. Veel arbeidsrelaties en economische samenwerkingen vallen in deze groep: iemand besteedt bijvoorbeeld een bepaald aantal uren arbeid in werk voor een ondernemer of bedrijf in ruil voor een beloning. In de geschiedenis zijn echter ook talloze vormen van verplichte of gedwongen inbreng in gemeenschappen te zien. Een eerste vorm is dat in veel gemeenschappen een verplichting kan bestaan dat iedereen moet meehelpen om de gemeenschap te beschermen tegen bedreigingen van buitenaf – bijvoorbeeld bij overstromingen, epidemieën of bosbranden of bij militaire bedreiging door een andere gemeenschap. Dat zijn vormen van dienstplicht ten opzichte van de gemeenschap als geheel die vaak betrekking hebben op uitzonderlijke omstandigheden en maar een deel van de tijd daadwerkelijk inbreng vragen. Een tweede vorm is gedwongen inbreng op een permanente basis en voor 'gewone' activiteiten. Dwangarbeid en slavernij zijn daar concrete voorbeelden van die al sinds mensenheugenis voorkomen en nog steeds bestaan. Mensen kunnen slaaf gemaakt worden doordat ze in een oorlog gevangen worden genomen, omdat ze geboren als kind van iemand die tot slaaf gemaakt is maar bijvoorbeeld ook via schulden in een toestand van slavernij gebracht worden. In alle gevallen heeft iemand geen soevereiniteit over zijn of haar eigen leven en geen of maar beperkte autonomie in termen van handelingsvermogen voor eigen doeleinden. Vaak worden slaafgemaakten en dwangarbeiders ook behandeld als persoonlijk eigendom van een ander gemeenschapslid, en dat betekent dat er ook altijd één of andere juridische basis in de gemeenschap is die dergelijke constructies rechtvaardigt en in stand houdt – of dat nu in formele regels is vastgelegd of gewoonterecht is binnen bijvoorbeeld een stam. Een derde vorm zit hier enigszins tussenin: mensen die op vrijwillige basis en in ruil voor een of andere beloning een veelheid van diensten verrichten voor anderen. Dit kwam bijvoorbeeld vroeger op grote schaal voor bij dienstmeisjes, knechten en gezellen, die onderdeel vormden van het huishouden waarin ze terecht kwamen en waar ze kost en inwoning plus een – vaak beperkte – vergoeding kregen. Dergelijke dienstbetrekkingen waren in principe op vrijwillige basis en voor beperkte duur, maar er was toch ook vaak in vergaande mate

sprake van overdracht van soevereiniteit en beperkte autonomie – waarbij zeker voor jonge meisjes vaak ook nog verschillende vormen van misbruik op de loer lagen. Maar vaak hadden de betrokkenen geen keus, omdat hun eigen ouders geen middelen hadden om in hun levensonderhoud te voorzien of ze mee te laten werken in een eigen bedrijf. Een laatste aspect dat hier belangrijk is draait om de vraag of iedereen die dat wil ook daadwerkelijk een inbreng kan en mag leveren. Dat is lang niet altijd het geval. Allereerst zijn er vaak individuen die fysiek of mentaal niet in staat zijn om een zinvolle bijdrage te leveren, zoals jonge kinderen, ouderen, zieken en arbeidsongeschikten. In de tweede plaats kan het zijn dat er meer mensen iets willen doen dan waarvoor daadwerkelijk plek is in het ‘gemeenschapsproces’ maar die wel aan bod komen als er meer behoefte aan inbreng ontstaat. In economische zin geldt dat bijvoorbeeld bij werkloosheid. In de derde plaats kunnen er ook mensen zijn die wel willen maar niet mee mógen doen. Dit is bijvoorbeeld in Nederland lang het geval geweest bij veel vrouwen, die om culturele redenen niet geacht werden betaald werk te doen of bepaalde functies te vervullen.

Het tweede verdelingsvraagstuk om nader te bekijken is dat van de verdeling van de opbrengsten van de gemeenschap: de ‘samenwerkingswinst’, waarbij het uiteindelijk draait om economische macht. Het hoeft overigens niet altijd te gaan om financiële voordelen, het gaat om het meedelen in de voordelen van de samenwerking en integratie in het algemeen. Om te beginnen kunnen hier twee basismodellen worden onderscheiden: enerzijds een model waarbij het resultaat van de gemeenschappelijke activiteiten in eerste instantie eigendom wordt van de gemeenschap als geheel en daarna via één of andere verdelingsmechanisme ten goede komt aan de individuele leden. Een heel eenvoudig voorbeeld is dat van een stel vrienden die rond een sportevenement een weddenschapspoule maken en daarvoor ieder een bepaald bedrag in een pot stoppen. Dat geld is van de gemeenschap als geheel en wordt naderhand verdeeld over de individuele deelnemers op basis van de afgesproken regels en de uitkomsten van het sportevenement. Anderzijds is er een model waarbij de opbrengst op het niveau van de hele gemeenschap op een getrapte, meer decentrale manier wordt verdeeld. Een concreet voorbeeld is dat van een sportclub waarbij het gezamenlijke resultaat is dat er een aantal gezamenlijke faciliteiten is en een aantal evenementen wordt georganiseerd zoals trainingen, competitiewedstrijden en toernooien. De verdeling van de opbrengst over de individuele deelnemers loopt hier via de indeling van mensen in teams – waarbij het kan zijn dat sommige spelers meer speelminuten krijgen dan andere leden. Dat kan bijvoorbeeld op basis van persoonlijke eigenschappen als technisch kunnen en tactisch inzicht maar ook op basis van eigenschappen van dat team – dat misschien minder spelers heeft dan andere teams of meer wedstrijden speelt omdat ze in toernooien verder komen en in de competitie de play-offs halen.

Een tweede belangrijk aspect hier is de vraag of het aandeel van de opbrengst op de één of andere manier direct of indirect gerelateerd is aan de actieve inbreng die iemand levert aan de gemeenschap, en dan vooral of degenen die niet kunnen of mogen meedoen wel of niet zelf recht hebben op een aandeel van de opbrengst. In feite gaat het om de interne solidariteit binnen de gemeenschap. Er zijn voorbeelden waarin die solidariteit groot is en bijvoorbeeld ouderen, gehandicapten en werklozen recht hebben op een uitkering. Maar bijvoorbeeld bij de vrouwen in Nederland die niet geacht werden betaald werk te doen was geen sprake van een recht op een uitkering vanuit de gemeenschap: zij konden alleen indirect meedelen via hun partner.

Een derde interessant punt is of de gemeenschap gericht is op de leden van de gemeenschap zelf of juist op activiteiten ten behoeven van anderen. Denk bij dat laatste bijvoorbeeld aan niet-gouvernementele organisaties (ngo's) als Greenpeace, Amnesty International, Artsen zonder Grenzen, het Rode Kruis, de Dierenbescherming en Monumentenzorg. De leden van die gemeenschappen brengen geld en soms ook tijd in om mensen, dieren en zelfs dingen die niet tot de gemeenschap behoren op de een of andere manier te helpen.

Het derde verdelingsvraagstuk betreft de organisatie en inrichting van de gemeenschap zelf, en dat is gerelateerd aan de politieke macht. Wie bepaalt of bepalen wat er gedaan wordt, wat de

leden mogen en moeten, wat de spelregels zijn, wie of wat de gemeenschap als geheel vertegenwoordigt en welke organisatie de taken uitvoert die niet door afzonderlijke leden worden gedaan? Een belangrijk aspect is hier dat dit verdelingsvraagstuk ook de kaders bepaalt voor hoe de andere twee verdelingsvraagstukken worden geregeld. Hoe de sociale en economische macht verder worden geregeld ligt dan vaak weer bij de direct betrokkenen en niet persé bij zoiets als het hoofdbestuur van een vereniging of de algemene vergadering van een gemeenschap. Verder zijn ook hier in zijn algemeenheid twee basismodellen, met enerzijds een vooral centrale aanpak met een grote rol voor één of andere speciale organisatie die de meeste gemeenschapstaken uitvoert en anderzijds een meer decentrale aanpak waarin het meeste juist door de leden zelf wordt gedaan en er maar een beperkte centrale organisatie is.

Uiteraard is hier de grote vraag in hoeverre alle leden op de een of andere manier inspraak hebben bij het bepalen van de organisatie en inrichting en of ook alle leden als ze dat willen toe kunnen treden tot bijvoorbeeld het bestuur of de centrale organisatie. In het verlengde daarvan is erg belangrijk wat de rechten en plichten zijn van de gemeenschap als geheel ten opzichte van de leden en andersom – en wat voor straffen of maatregelen de gemeenschap op mag leggen aan leden die op de één of andere manier in gebreke blijven, en welke mogelijkheden om zich te verweren de leden dan weer hebben als ze het daar niet mee eens zijn.

Belangrijk bij al deze drie vormen van macht is de relatie tussen soevereiniteit en autonomie in de integratiefase, ofwel beslissingsbevoegdheid versus handelingsvermogen. Voor de meeste mensen en actoren zijn soevereiniteit en autonomie communicerende vaten: meer van het één betekent minder van het andere en andersom. De overdracht van een stukje soevereiniteit aan anderen of aan een groter geheel is een essentieel kenmerk van integratie. Bij verdergaande specialisatie dragen actoren steeds een stukje soevereiniteit over en worden ze afhankelijker van anderen. Dat is in eerste instantie vooral een decentraal proces, waarbij actoren als bedrijven ook een stukje soevereiniteit erbij krijgen om te beslissen voor veel anderen. Een gespecialiseerde producent van een bepaald product of dienst krijgt de soevereiniteit om het product verder te ontwikkelen waardoor zijn klanten meer handelingsvermogen krijgen.

Dit wordt anders als er voor sommige producten of diensten maar enkele producenten zijn – of zelfs maar één. Dan kan een producent zijn klanten afhankelijk maken van zijn product - bijvoorbeeld door het eerst een tijd gratis aan te bieden. Gebruikers raken dan gewend aan hun vergrootte handelingsvermogen en maken dat onderdeel van hun levensverhaal en identiteit – waarna de producent veel geld kan gaan verdienen, of zijn macht zelfs gebruiken om het gedrag van gebruikers te beïnvloeden of bepaalde dingen in ruil te vragen zoals persoonlijke data of aandacht op social media zodat er extra advertenties kunnen worden verkocht (zie bijvoorbeeld Wynn-Williams 2025, Eeckhout 2021, Van Oosten, 2025).

De identiteit van actoren verandert als het gratis gebruik van een product of dienst iets of iemand in staat stelt iets te doen wat die tot dan nog niet kon en wel graag zou willen. Er ontstaat een vóór en ná en dus een kantelpunt en een volgende stap in het verhaal van diegene.

Bij dit soort gevallen gaat het dus uiteindelijk om het ontstaan van politieke macht en de verdeling ervan binnen de gemeenschap - waarbij degene met politieke macht ook kan proberen de andere twee verdelingsvraagstukken in zijn voordeel te beïnvloeden. Hiermee lijken dit soort processen op een soort kolonisatie van gebruikers en consumenten. Dit idee heb ik in een ander essay verder uitgewerkt (Buiten 2025). Het betekent ook dat de huidige door een kleine groep grote bedrijven en multimiljardairs gestuurde technologische veranderingen weliswaar een proces vormen van technologische vooruitgang maar uiteindelijk ook en misschien wel bovenal voor de gewone burgers, bedrijven en bestuurders een proces zijn van politieke achteruitgang en kolonisatie en een onnodig verlies van soevereiniteit.

Polarisatie als integraal en onontkoombaar onderdeel van de integratiefase?

We hebben hierboven gezien dat er in de integratiefase van een gemeenschap een specialisatieproces gaande is met een voortdurende verdere opsplitsing van groepen in

subgroepen, subsubgroepen enzovoorts. Daarbij zullen individuele leden van een bepaalde groep een nieuwe subgroep vormen of zich aansluiten bij een subgroep. Daardoor ontstaan steeds homogener subgroepen, waarbij dan bijvoorbeeld niet meer alle vier de typen samenwerkers in zitten maar nog maar drie, en daarna twee en uiteindelijk nog maar één. Iedere subgroep zal dan ook een steeds duidelijker en gespecialiseerder profiel krijgen. Daarmee zou dit proces van specialisatie en individualisering ook een factor kunnen zijn bij het ontstaan van polarisatie in gemeenschappen. Dit wordt ook ondersteund door recent onderzoek dat erop wijst dat een toename van het aantal sociale interacties tussen mensen leidt tot meer polarisatie (Turner, Hofer en Korbel 2025).

Om dit idee te onderzoeken ben ik Tabel 1 gemaakt. Daarbij heb ik drie indelingen samengevoegd die hierboven al ter sprake zijn gekomen. Allereerst die van ‘specialiserenden’ en ‘achterblijvers’. Dus degenen die binnen een bepaalde groep onderdeel gaan uitmaken van een meer gespecialiseerde subgroep enerzijds en degenen die zich blijven identificeren met de oorspronkelijke bredere groep anderzijds. In de tweede plaats de vier types samenwerkers. In de derde plaats heb ik de indeling toegevoegd van enerzijds mensen die verklaringen voor ontwikkelingen in de gemeenschap zoeken in de intenties van bepaalde individuele leden en anderzijds degenen die verklaringen zoeken in feitelijke gebeurtenissen en processen.

Als we deze drie indelingen bij elkaar nemen ontstaat een indeling met in totaal zestien subgroepen die verrassend veel lijkt op het gepolariseerde politieke landschap in Nederland – en een aantal andere landen. In Tabel 1 is dit op een schematische wijze samengevat als combinatie van de volgende elementen. Specialiserenden zullen in de integratiefase hun situatie in het algemeen zien verbeteren, terwijl de achterblijvers juist een verslechting ervaren. De op intenties als oorzaak gerichte mensen zullen zowel verbeteringen als verslechteringen toeschrijven aan individuele mensen, hun tegenhangers zullen vooral het gevoerde beleid en de omstandigheden als oorzaak benoemen. En tot slot zullen de vier types samenwerkers voor- en achteruitgang afmeten aan het hogere doel (intrinsiek gemotiveerden), aan de samenwerking binnen de groep (groepsgerichte samenwerkers), aan de al dan niet geoliede organisatie (structuurgerichte samenwerkers) of aan de mate waarin ze voldoende voordeel van de gemeenschap hebben (de eigenbemoeiers). En als de dingen tegenzitten zal ieder type er verschillende groepen anderen op aankijken.

Deze indeling lijkt herkenbare groepen op te leveren. Zo kunnen we bij intrinsiek gemotiveerde achterblijvers die intenties als belangrijkste oorzaak zien denken aan de delen van de milieubeweging die hun protesten richten op specifieke bedrijven, automobilisten, mensen die het vliegtuig pakken voor vakantie en andere individuele actoren. Intrinsiek gemotiveerde achterblijvers die processen als belangrijkste oorzaak zien zouden de delen van de milieubeweging kunnen zijn die hun protesten richten op de overheid en bijvoorbeeld de staat voor de rechter dagen om het nakomen van gemaakte afspraken af te dwingen. Maar ook groepen die bijvoorbeeld land opkopen en zelf aan natuurherstel gaan doen.

Bij structuurgerichte achterblijvers die intenties als belangrijkste oorzaak zien kunnen we denken aan groepen die de verslechtering toewijzen aan mensen die zich niet aan de regels houden en aan ministers en overheidsfunctionarissen die te slap optreden tegen overtreders en in het ergste geval aan complete groepen die ze als overtreders of nalatigen zien. Hun tegenhangers die processen als belangrijkste oorzaak zien zullen juist pleiten voor hogere straffen, aanscherping van regels en dergelijke.

En bij eigenbemoeiers die achterblijven en intenties als belangrijkste oorzaak zien kunnen we denken aan mensen die hun problemen toerekenen aan specifieke machthebbers of een vermeende elite, aan de structuurgerichten die met hun regels de vrijheid van de eigenbemoeiers beknotten, aan de intrinsiek gemotiveerden die een hoger doel boven alles stellen en aan groepen die in hun ogen naar verhouding van hun inbreng te veel voordeel van de samenwerking hebben. En de eigenbemoeiers die achterblijven en processen als belangrijkste oorzaak zien zouden dan

vooral degenen zijn die hun problemen toerekenen aan bijvoorbeeld slechte infrastructuur, slechte en onvoldoende wetgeving enzovoorts.

In een aantal eerdere essays heb ik voor de afgelopen twee Tweede Kamerverkiezingen van de belangrijkste politieke partijen in Nederland hun samenwerkingsprofiel bepaald op basis van de vier types samenwerkers. Daarbij kwam naar voren dat op rechts vooral sprake is van partijen die zich richten op eigenbemoeiers, met in enkele gevallen nog een tweede type erbij. Voor de ‘pure’ eigenbemoeierspartijen geldt denk ik dat ze zich richten op eigenbemoeiers die achterblijven en intenties als belangrijkste oorzaak zien van veranderingen. Voor NSC kwam naar voren dat die ook structuurgerichte samenwerkers zijn en daarmee zouden NSC-kiezers passen in de categorie van eigenbemoeiers die achterblijven en processen als belangrijkste oorzaak zien van veranderingen. De PVV zou vooral getypeerd kunnen worden als een partij die zich richt op achterblijvende eigenbemoeiers die intenties als oorzaak zien, waarbij ze specifieke politici en een hoogopgeleide elite als verantwoordelijken aanwijzen en specifieke groepen buitenstaanders als zondebok bestempelen. De VVD lijkt dan een partij te zijn die nog niet homogeen in één categorie past. Voor een deel leek deze partij zich bij de laatste verkiezingen te richten op achterblijvende eigenbemoeiers die intenties als belangrijkste oorzaak zien – getuige ook de focus op Frans Timmermans van GL/PVDA als een soort boeman. Maar voor een ander deel leek de VVD zich juist te richten op specialiserende eigenbemoeiers die hun vooruitgang toerekenen aan hun eigen gedrag en intenties en die daarvoor zoveel mogelijk belemmerende regels zouden willen afschaffen. Dit laat zien dat deze indeling in zestien groepen helpt om binnen die oorspronkelijke vier samenwerkingsprofielen meer onderscheid aan te brengen.

Tabel 1 biedt ook aanknopingspunten om te kijken naar de dynamiek en wisselwerking tussen de zestien groepen onderling. Een eerste wisselwerking kan de spanning zijn tussen enerzijds de ‘specialiserenden’ die allerlei voordelen genieten en anderzijds de achterblijvers. De specialiserenden zullen niet snappen of niet willen weten dat er achterblijvers zijn en de specialiserenden met intenties als oorzaak in hun hoofd zullen de achterblijvers zelf de schuld van hun positie geven. Omgekeerd zullen achterblijvers met processen als belangrijkste oorzaak de specialiserenden erop wijzen dat hun succes niet aan henzelf te danken is maar aan de voor hen gunstiger omstandigheden – of zelf aan een systeem dat zij in stand houden dat in hun voordeel werkt. Dit wijst op een moeizame interactie tussen deze twee groepen: er zit een fundamenteel verschil achter van hoe mensen denken dat de wereld werkt. In feite gaat het om twee paradigma’s ofwel wereldbeelden.

Een tweede wisselwerking zit tussen enerzijds de verschillende groepen achterblijvers die intenties als oorzaak zien van veranderingen en anderzijds de verschillende groepen achterblijvers die juist processen als belangrijkste oorzaak beschouwen. De analyse van oorzaken van de ene reeks groepen zal door groepen uit de andere categorie bestreden zal worden met argumenten die helemaal niet landen: dus procesargumenten om claims over individuele leiders te weerleggen gaan het ene oor in en het andere weer uit. Omgekeerd lukt het niet om met beschuldigingen aan het adres van individuele machthebbers claims over processen als oorzaak te weerleggen. Dit zullen vooral gesprekken tussen doven zijn.

In de derde plaats lijkt er ook een onderlinge spanning te zitten tussen de verschillende groepen achterblijvers die intenties als oorzaak zien. De ene groep zal de andere groepen uit deze categorie als zondebok kunnen zien. Zo kunnen de achterblijvers onder de eigenbemoeiers hun toestand bijvoorbeeld wijten aan de in hun ogen te grote hoeveelheid regels die uit de koker komen van structuurgerichte samenwerkers. Omgekeerd kunnen de achterblijvers onder de structuurgerichte samenwerkers hun toestand deels wijten aan eigenbemoeiers die zich niet aan de regels houden of ze voortdurend naar hun eigen hand zetten. Discussies tussen vertegenwoordigers van deze groepen kunnen makkelijk escaleren en uitdraaien op het uitwisselen van ‘jij-bakken’.

Er zijn nog meer wisselwerkingen te onderscheiden, maar voor nu is vooral belangrijk dat er nogal wat dynamieken tussen de zestien groepen onderling zijn, dat in veel gevallen de argumenten van de ene groep volkomen buiten het denkkader van een andere groep vallen en dus absoluut niet overtuigen en dat de kans op escalatie en verwijdering behoorlijk groot. Zo lang vertegenwoordigers van meerdere van deze zestien groepen samen in één groep of subgroep van de gemeenschap samenwerken zal dit kunnen leiden tot felle discussies, maar ook tot een goede afweging waarbij met veel verschillende invalshoeken rekening is gehouden. En in de interacties van zo'n subgroep met andere subgroepen is de kans groot dat er minstens één iemand in de subgroep zit die bepaalde argumenten van een andere subgroep begrijpt en kan helpen om een goede communicatie en interactie tot stand te brengen.

Als er na verloop van tijd veel groepen verder zijn opgesplitst in gespecialiseerde subgroepen waarin nog maar één of twee van de zestien groepen uit Tabel 1 zitten, zullen de interacties steeds vaker kunnen escaleren en zal de onderlinge samenwerking kunnen verslechteren – met negatieve effecten op de samenwerkingswinst van de gemeenschap. Bovendien wordt het dan ook steeds lastiger om op het niveau van de gemeenschap als geheel te komen tot beleid en besluiten die breed gedragen worden. En tot slot kunnen er vooral bij achterblijvers die intenties van leden van de gemeenschap als belangrijkste oorzaak voor veranderingen zien boosheid of zelfs wraakgevoelens ontstaan richting bijvoorbeeld bepaalde politici, een elite of een stel zondebokken die persoonlijk verantwoordelijk worden gehouden voor hun achteruitgang – en die dus moeten worden aangeklaagd, verjaagd of op een andere manier gestraft.

Kortom: de zestien groepen uit Tabel 1 lijken een basis te bieden om polarisatie binnen de samenleving beter te begrijpen. Het is lastig om een goede term voor deze groepen te bedenken, misschien is 'perspectiefgroepen' nog het meest correct en neutraal. Het gaat immers om groepen die ieder vanuit een bepaald perspectief naar de gemeenschap, de groepen daarbinnen en naar hun eigen positie kijken. We hebben daarbij ook geconstateerd dat het polariserende effect kan worden getemperd als vertegenwoordigers uit deze perspectiefgroepen in voldoende mate samenwerken binnen de verschillende groepen in de gemeenschap, maar dat naarmate de specialisatie binnen de gemeenschap voortzet in ieder geval een deel van de groepen, subgroepen en dergelijke waarschijnlijk steeds homogener wordt. En dat wil zeggen dat polarisatie een onlosmakelijk onderdeel is van het proces van integratie en specialisatie binnen een gemeenschap die zich in de integratiefase bevindt.

Deze perspectiefgroepen zijn in feite gestructureerd rond een verhaal dat typerend is voor die groep. Hoe kort en stereotype de omschrijvingen in Tabel 1 ook zijn, ze geven steeds de kern aan van het verhaal van hoe die groep in het leven staat: er is een kantelpunt geweest (verbetering of verslechtering in de situatie van die perspectiefgroep), er is een betekenis kader waarin verklaard wordt hoe dat komt en wat dat voor die groep betekent en er is een richtlijn die aangeeft hoe mensen het beste kunnen handelen. En daarmee is dat perspectief ook een onderdeel van de identiteit van de betrokken individuen en vaak ook groepen. En dat betekent weer dat een verandering van perspectief ook betekent dat mensen hun identiteit moeten aanpassen – iets dat veel mensen niet snel zullen doen en waar soms veel emotionele weerstand kan zitten. Dat draagt dan alleen maar verder bij aan de polarisatie.

In het verlengde hiervan is het goed te beseffen dat iemands identiteit uit twee delen bestaat: een individuele identiteit en een groepsidentiteit, waarbij die laatste bestaat uit kenmerken van de groep waar iemand deel van uitmaakt. En daarvoor geldt weer dat de meeste individuen in een vergaand geïntegreerde en geïndividualiseerde gemeenschap lid zijn van meerdere groepen en dat daarmee in feite een mengsel van meerdere groepsidentiteiten hebben. Dat betekent weer dat mensen in sommige opzichten tot achterblijvers zullen horen en in andere opzichten tot de specialiserenden. Zolang dat een beetje in balans is zal iemand niet meteen 'vastzitten' in één hokje in het schema. Dat wordt anders als de meerderheid van de groepen waar iemand in zit tot de achterblijvers behoren, dan kan iemand in alle opzichten in hetzelfde verhaal terechtkomen. De mogelijkheden voor iemand om daar op eigen kracht uit te komen en naar een ander verhaal

te komen zijn beperkt maar nog wel aanwezig. Eén optie is om bepaalde ‘achterblijvende’ groepen los te laten, een andere is om juist toe te treden tot een nieuwe en specialiserende groep. Nog een andere kan zijn om te proberen het eigen perspectief te veranderen over wat de oorzaken zijn van de achteruitgang die je ervaart. En je kunt proberen eens met de bril te kijken van één of meer van

Tabel 1: mogelijk gedrag van groepen o.b.v. een combinatie van drie classificaties

Type samenwerkers	Intenties als oorzaak	Intenties als oorzaak	Processen als oorzaak	Processen als oorzaak
	Specialiserenden	Achterblijvers	Specialiserenden	Achterblijvers
Intrinsiek gemotiveerd	Zien hun situatie verbeteren, prijzen daar individuele machthebbers voor en genieten van het bereiken van het grotere doel	Zien hun situatie verslechteren, geven individuele machthebbers daar de schuld van en kunnen het niet bereiken van het grotere doel afreageren op zondebokken (zoals achterblijvende eigenbemoeiers, groepsgerichten en structuurgerichten, buitenstaanders en afwijkenden)	Zien hun situatie verbeteren, prijzen daar zorgvuldig beleid en gunstige omstandigheden voor en genieten van het bereiken van het grotere doel	Zien hun situatie verslechteren, geven daar onzorgvuldig beleid en ongunstige omstandigheden de schuld van en zoeken naar rationele oplossingen
Groepsgericht	Zien hun situatie verbeteren, prijzen daar individuele machthebbers voor en genieten van de eensgezinde samenwerking	Zien hun situatie verslechteren, geven individuele machthebbers daar de schuld van en kunnen het niet van de grond komen van brede samenwerking afreageren op zondebokken (zoals eigenbemoeiers, buitenstaanders en afwijkenden)	Zien hun situatie verbeteren, prijzen daar zorgvuldig beleid en gunstige omstandigheden voor en genieten van de eensgezinde samenwerking	Zien hun situatie verslechteren, geven daar onzorgvuldig beleid en ongunstige omstandigheden de schuld van en zoeken naar rationele oplossingen
Structuurgericht	Zien hun situatie verbeteren, prijzen daar individuele machthebbers voor en genieten van de goede organisatie van de samenwerking	Zien hun situatie verslechteren, geven individuele machthebbers daar de schuld van en kunnen de achteruitgang van de organisatie afreageren op zondebokken (zoals achterblijvende eigenbemoeiers en groepsgerichten, buitenstaanders en afwijkenden)	Zien hun situatie verbeteren, prijzen daar zorgvuldig beleid en gunstige omstandigheden voor en genieten van de goede organisatie van de samenwerking	Zien hun situatie verslechteren, geven daar onzorgvuldig beleid en ongunstige omstandigheden de schuld van en zoeken naar rationele oplossingen
Eigenbemoeiers	Zien hun situatie verbeteren, prijzen daar individuele machthebbers voor en zijn relatief tolerant	Zien hun situatie verslechteren, geven individuele machthebbers daar de schuld van en kunnen onmacht afreageren op zondebokken (zoals nieuwkomers, afwijkenden, intrinsiek gemotiveerden en structuurgerichten)	Zien hun situatie verbeteren, prijzen daar zorgvuldig beleid en gunstige omstandigheden voor en zijn relatief tolerant	Zien hun situatie verslechteren, geven daar onzorgvuldig beleid en ongunstige omstandigheden de schuld van en zoeken naar rationele oplossingen

de andere types samenwerkers. En gelukkig zijn er ook nog manieren om er samen met andere mensen uit te komen. Een belangrijke optie daarbij is om een nieuwe gemeenschap te vormen,

bijvoorbeeld van lotgenoten of rond een activiteit die gaandeweg verdwenen is in een bepaald gebied – waarbij er tegenwoordig ook mogelijkheden zijn om online met mensen ver weg iets nieuws op te zetten. Ook is van belang wat er op het niveau van de gemeenschap als geheel gebeurt: als daar bijvoorbeeld door een betere organisatie de samenwerkingswinst toeneemt kan dat de gevolgen van achterblijven mogelijk ook verzachten. En tot slot kunnen anderen helpen door troost te bieden.

Een vraag die naar aanleiding van deze conclusies naar voren komt is deze: houdt dat polarisatieproces op als deze zestien perspectieven ieder een eigen, homogene groep hebben gekregen? Of kunnen er binnen die groepen dan nog verdere opsplitsingen plaatsvinden? En zijn die dan nog levensvatbaar? Ik heb hier geen goed onderbouwd antwoord op, maar vermoed dat het polarisatieproces echt nog verder kan doorzetten als het aan zichzelf wordt overgelaten. De geschiedenis zit vol met voorbeelden waarin dit soort groepen steeds verder versplinteren naarmate er minder verschillende perspectieven in een groep aanwezig zijn: de tolerantie voor andere perspectieven neemt steeds verder af wat verdere afsplitsingen in de hand werkt. Verderop zullen we overigens kijken welke mogelijkheden er zijn om het proces bij te sturen en misschien wel te stoppen.

Een laatste vraag bij Tabel 1 is nog of er iets te zeggen valt over de omvang van deze groepen. Als het gaat om de vier types samenwerkers zijn er in de wetenschappelijke literatuur wat heel globale schattingen bekend. De verhoudingen kunnen van groep tot groep wisselen en zijn waarschijnlijk ook niet stabiel in de tijd, maar grofweg maken de groepsgerichte samenwerkers en de structuurgerichte samenwerkers ieder pakweg een kwart van een willekeurige niet-gespecialiseerde groep uit, de eigenbemoeiers circa één derde en de intrinsiek gemotiveerde samenwerkers ongeveer één zesde. Binnen die aandelen zullen dan de specialiserenden en de achterblijvers ieder een gedeelte van dat aandeel hebben, evenals de mensen die intenties als belangrijkste oorzaak zien en degenen die vooral processen als oorzaak beschouwen.

Tot slot is het goed nog eens te benadrukken dat de spanningen tussen deze perspectiefgroepen er toe kunnen leiden dat de samenwerkingswinst binnen de gemeenschap als geheel afneemt of in ieder geval achterblijft bij de verwachtingen, en dat daardoor een zichzelf versterkend proces op gang kan komen waardoor de samenwerkingswinst nog verder achterblijft. Zo kunnen eigenbemoeiers gaan vinden dat ze te weinig loon naar werken krijgen en hun inbreng terugschroeven, groepsgerichte samenwerkers kunnen dat als een vorm van zwartrijden zien en ook hun eigen inbreng verminderen enzovoorts. En in het algemeen zullen in zo'n proces de tolerantie en solidariteit in de gemeenschap afnemen, wat ook weer een negatief effect op de samenwerking en samenwerkingswinst heeft.

Verhalen, verbinding en verzoening bij het vormen van een gemeenschap

Polarisatie is dus een gangbaar proces dat binnen integrerende gemeenschappen na verloop van tijd naar voren zal komen en kan leiden tot een gebrek aan samenhang tussen de leden van een gemeenschap. Maar ook al bij de start van een gemeenschap zal die samenhang onder druk staan: een nieuwe gemeenschap die overgaat van samenwerking binnen de arena naar integratie van de partners van die samenwerking zal bestaan uit groepen die voorheen soeverein waren en vaak elkaars concurrenten en soms zelfs vijanden waren.

Naast mechanismes die een gemeenschap uit elkaar kunnen laten vallen moeten er dus ook mechanismes zijn die een gemeenschap bij elkaar brengen en houden en zelfs de interne samenhang vergroten. Peter Turchin laat hiervan in zijn studies diverse voorbeelden zien (bijvoorbeeld Turchin 2006 en vooral Turchin 2016). Belangrijk is steeds dat er gemeenschappelijke elementen zijn die voor verbinding kunnen zorgen. Dat kan bijvoorbeeld een gemeenschappelijke taal zijn waardoor een onbekend gemeenschapslid toch herkend wordt als 'één van ons'. Hetzelfde geldt voor religie: als een onbekende ander hetzelfde geloof heeft als jij kan dat vertrouwen wekken – je weet dat diegene zich aan een aantal regels houdt waar jij ook aan

gebonden bent. Voor cultuur geldt hetzelfde: gemeenschappelijke literatuur, muzieksoorten, dansvormen, literatuur, sprookjes en dergelijke werken verbindend. Een ander middel bestaat uit het opbouwen van nieuwe verhalen die het ontstaan van de gemeenschap vertellen en vaak laten zien hoe logisch en onontkoombaar het is dat deze gemeenschap bestaat. We zullen daar in de volgende paragraaf over natiestaten een aantal voorbeelden van zien.

Er zijn om te beginnen min of meer economische factoren die zorgen voor verbinding van mensen en groepen binnen een nieuwe integrerende gemeenschap. De eerste is het zorgen voor een goede balans tussen de opgegeven soevereiniteit en de verkregen autonomie. Als iedereen maar een beetje beslissingsmacht over zijn of haar eigen leven opgeeft en er veel meer handelingsmogelijkheden voor terug krijgt zal de verdergaande integratie niet ter discussie staan en juist door velen met open armen worden ontvangen. Doordat iedereen zijn steentje bijdraagt zijn we allemaal beter af, en dat schept zeker een band.

Of die balans inderdaad zo goed is hangt af van de tweede factor: de organisatie en inrichting van de samenwerking en integratie binnen de gemeenschap. Dat bepaalt immers hoeveel samenwerkingswinst er ontstaat, hoeveel iedereen daarvoor moet inbrengen in de gemeenschap en hoe de samenwerkingsopbrengst wordt verdeeld. Als er veel samenwerkingswinst wordt gecreëerd maar alleen een kleine groep profiteert daarvan, zal het gemeenschapsgevoel veel kleiner zijn dan wanneer iedereen een behoorlijk aandeel in de opbrengst heeft.

Een derde factor daarbij is welke groeifactoren er beschikbaar zijn voor de gemeenschap en hoe die gebruikt worden. Los van de organisatie en taakverdeling binnen een gemeenschap kan ook het aanboren van meer en nieuwe energiebronnen de opbrengst vergroten evenals het ontwikkelen van nieuwe kennis en technologie. Dit wordt in paragraaf 7 verder uitgewerkt.

Een vierde factor is om met meerdere groepen in de post-integratiefase samen verder te gaan naar een nieuwe pre-integratiefase en eventueel zelf integratiefase om van daaruit nieuwe verbindingen aan te gaan en samenwerkingswinst te creëren. Een heel concreet voorbeeld hiervan zijn bijvoorbeeld sportverenigingen die ieder voor zich krimpen doordat het ledenaantal terugloopt omdat mensen andere sporten of bezigheden leuker zijn gaan vinden. Dergelijke verenigingen kunnen fuseren tot een nieuwe club, die dan soms ook nog nieuwe activiteiten erbij kan gaan ontplooien om méér leden te trekken dan de fuserende clubs zelf hebben.

Verder spelen meer sociale en culturele factoren een rol. Vaak zal een nieuwe gemeenschap gevormd worden uit bestaande gemeenschappen en groepen die voorheen elkaars concurrenten of zelfs vijanden waren. Om te integreren zullen die bestaande groepen soevereiniteit moeten overdragen aan de nieuwe gemeenschap, wat best een enge stap is als in die nieuwe gemeenschap ook partijen zitten die je altijd als tegenpartij hebt beschouwd. Voormalige tegenstanders en concurrenten worden dus ineens onderdeel van hetzelfde grotere verhaal. Op een aantal vlakken moeten ze dus elkaars vrienden worden. Dit vergt een pacificatieproces waarbij eerdere geschillen minder belangrijk worden gemaakt en al bestaande overeenkomsten juist worden uitvergroot. Bovendien ontstaat er een nieuw gemeenschappelijk kenmerk: ze staan ineens samen tegenover het grotere geheel van de nieuwe gemeenschap.

In verhaaltermen komt het erop neer dat er in plaats van twee narratieven in de eerste persoon enkelvoud er één narratief ontstaat dat de twee oude perspectieven tegelijk omvat en in feite vanuit de eerste persoon meervoud wordt verteld, bijvoorbeeld 'dat was toen we nog oorlog tegen elkaar voerden', 'dat was toen mijn voorouders jouw voorouders nog als slaaf behandelden'. Een vraag daarbij is nog wel of dit echt in één keer kan of is dat een proces is met meerdere fases. Ook is het de vraag of het uitmaakt of de betrokkenen de conflicten nog zelf hebben meegemaakt of dat ze tweede of derde generatie zijn. Er is dus ook een relatie met traumaverwerking en intergenerationeel trauma waarbij door niet-verwerkte trauma's en frustraties bestaande vijandschappen en pijnvermijdend gedrag in stand kunnen worden gehouden.

Er zijn wel enkele voorbeelden bekend waarin dergelijke processen gestructureerd zijn aangepakt, zoals bij de Verzoeningscommissie in het Zuid-Afrika na de val van Apartheid. Vaker zal het een

meer impliciet en onbewust proces zijn waarin iedereen in de nieuwe gemeenschap zich nieuwe manieren van denken en doen aanleert, voormalige tegenstanders beter leert kennen, duidelijker wordt waar de gemeenschappelijke kenmerken en misschien wel gezamenlijke roots liggen en dergelijke. Vaak geldt dat de verschillen tussen individuen binnen een willekeurige groep veel groter zijn dan de verschillen tussen de groepen, of anders gezegd: vaak zullen de individuele identiteiten van twee individuen uit verschillende groepen meer overeenkomsten hebben dan er verschillen zijn in de groepsidentiteit van die groepen. In het naoorlogse West-Europa is zo'n proces al tachtig jaar aan de gang, in het Europa van na het einde van de Koude Oorlog is het pakweg dertig jaar bezig. In beide gevallen lag de nadruk vooral op economische, sociale en politieke aspecten en minder op het proces van verzoening en het creëren van een gezamenlijke identiteit en een verbindend verhaal.

Er lijkt dus ruimte te zijn om in Europa – maar ook elders in de wereld – zo'n verbindings- en verzoeningsproces gestructureerder neer te zetten. Cruciaal daarbij zal zijn dat voormalige tegenstanders, concurrenten of buitenstaanders kennis nemen van elkaars verhalen en daardoor naar zichzelf en hun eigen groep leren kijken vanuit het perspectief van die ander. Door die beelden, verhalen en perspectieven te delen en met elkaar te vergelijken ontstaat een gezamenlijk, veelzijdig beeld dat enerzijds laat zien hoe de afzonderlijke verhalen van de voormalige tegenstrevers met elkaar zijn verweven en anderzijds laat zien hoe al die verhalen verbonden zijn met het zich nog vormende verhaal van de nieuwe gemeenschap. Het laat dus ook zien welke bijdrage ieder lid en iedere groep levert en geleverd heeft aan het grotere verhaal. Wat daarbij helpt is als in het verhaal ook ruimte is om de nieuwe onderlinge omgang tussen de voormalige tegenpartijen te beschrijven, iets waar het verzoeningsproces zelf een onderdeel van kan zijn. Op die manier kan een gezamenlijk verhaal ontstaan dat de verschillen tussen de groepen en identiteiten omarmt en de diversiteit als het ware positief en productief maakt, een kracht van de nieuwe gezamenlijke gemeenschap.

Uiteindelijk moet dit leiden tot de opbouw van een gezamenlijke groepsidentiteit van de leden van nieuwe gemeenschap. Die nieuwe identiteit moet een aantal concrete en zichtbare gedragingen, opvattingen, do's en dont's en kenmerken hebben die iemand zichzelf kan aanmeten, die bij voldoende andere mensen voldoende aanzien hebben en die op de een of andere manier in het verlengde liggen van de oude identiteit van iemand. Het moet een identiteit zijn waar iemand trots op kan zijn en door anderen gewaardeerd en gerespecteerd wordt. Verder zal zo'n identiteit ook een verhaal moeten hebben dat mensen kunnen gebruiken om zichzelf mee te beschrijven en dat bij anderen bekend is en/of geaccepteerd wordt. Wat veel zal helpen is als zo'n identiteit niet als losstaand verhaal wordt beschreven, puur gericht op die ene groep, maar als het óók een verhaal is over relaties tussen groepen – eventueel ook groepen die eerder tegenover elkaar stonden. Dat biedt de mogelijkheid om te komen tot wat flexibeler identiteiten die als het ware mee blijven groeien als de ontwikkelingen verder gaan.

Belangrijk is verder dat er ook zichtbare symbolen moeten zijn waarmee mensen zich openlijk kunnen verbinden met de nieuwe gemeenschap en daarmee voor onbekenden uit de grotere gemeenschap herkenbaar zijn als 'één van ons'. Vlaggen of bepaalde kleding kunnen daarbij helpen, net als bijvoorbeeld het steunen van een sportteam van de gemeenschap. Maar bijvoorbeeld ook gezamenlijke liedjes, films, tv-series of literatuur kunnen een verbindende werking hebben.

Verhalen over gemeenschappen: samenvatting

Deze paragraaf heeft laten zien dat samenwerken en integreren als het ware is ingebakken in ons dna en ieder individu niet beter weet dat hij of zij niet alleen een 'ik' is maar ook onderdeel van 'wij' – en vaak van meerdere groepen tegelijkertijd. Iemand's identiteit bestaat daardoor uit een individueel deel en een deel met groepsidentiteiten. We hebben verder gezien dat die identiteiten altijd de vorm krijgen van een verhaal dat verteld wordt, en dat weliswaar is gebaseerd op gebeurtenissen in het verleden maar waar in het proces van vertellen ook altijd dingen worden toegevoegd waardoor het betekenis krijgt en waardoor verklaringen worden gegeven. Kort gezegd:

een goed verhaal vertelt wat er gebeurd is, waarom en waardoor en welke rol de hoofdpersoon en de belangrijke personages gespeeld hebben. En die hoofdpersoon kan een individu zijn, een familie, een groep of zelfs een verschijnsel. Verder hebben we gezien dat ieder individu op elk moment in meerdere verhalen een rol speelt en dat daarmee ook onze verhalen met elkaar verbonden zijn, direct of indirect. Dat biedt dan weer de basis voor het vormen van steeds grotere gemeenschappen waarin meerdere bestaande soevereine en elkaar soms zelfs bestrijdende groepen samen verder gaan en een deel van die soevereiniteit inleveren. Er ontstaat dan een nieuwe identiteit, geworteld in een gedeeld verleden van onderlinge interacties maar gericht op een gezamenlijke toekomst.

We hebben ook gezien dat soevereiniteit in de zin van beslissingsbevoegdheid en autonomie in de betekenis van handelingsvermogen cruciale factoren zijn bij samenwerking en integratie, en dat die twee elkaar in de meeste gevallen uitsluiten: voor de meeste individuen en groepen geldt dat meer autonomie alleen verkregen kan worden door iets van soevereiniteit in te leveren. Dit dilemma loopt als een rode draad door de hele menselijke geschiedenis en is ook vandaag de dag nog steeds actueel – denk ook aan de huidige discussies in Europa om minder afhankelijk te willen worden van Amerikaanse technologische diensten.

In een groeiende gemeenschap waar sprake is van verdergaande specialisatie vindt altijd en automatisch ook een proces plaats waarin groepen uiteenvallen in kleinere, meer gespecialiseerde subgroepen. Daardoor is ook altijd sprake van een verdergaande individualisering en van het ontstaan van groepen ‘achterblijvers’: leden van een niet-gespecialiseerde groep die zelf niet opgaan in één van de nieuwe gespecialiseerde subgroepen. Ze zijn achterblijvers in de zin dat ze anderen zien vertrekken uit de oorspronkelijke groep en in de zin dat ze gaandeweg een relatief kleiner aandeel krijgen in de opbrengsten van de samenwerkingswinst binnen de gemeenschap. Dat betekent dat voor hen de balans tussen ingeleverde soevereiniteit en verkregen autonomie gaat verschuiven in hun nadeel. Dat leidt ertoe dat een door de meeste gemeenschapsleden als positief ervaren ontwikkeling van maatschappelijke vooruitgang bij bepaalde groepen steeds minder als positief ervaren wordt en dat ze in verzet kunnen komen en dat er dus ook automatisch spanningen binnen de gemeenschap zullen ontstaan.

Het ontstaan van spanningen wordt nog eens versterkt door de dynamiek die er bij samenwerkingen altijd is tussen de vier types samenwerkers: de intrinsiek gemotiveerden, de groepsgerichte samenwerkers, de structuurgerichte samenwerkers en de eigenbemoeiers. In het beste geval versterken deze vier groepen elkaar en helpen ze elkaar om het beste uit zichzelf te halen, maar als de balans niet goed is kan er een zichzelf versterkend proces ontstaan dat de samenwerking verstoort en zelfs grotendeels tot stilstand kan brengen – en dus ook de samenwerkingswinst kan verkleinen of zelfs tenietdoen, waardoor het bestaansrecht van de gemeenschap in feite verdwijnt en de gemeenschap uit elkaar kan vallen.

Door deze processen zal er in een groeiende gemeenschappen na verloop van tijd ook automatisch een proces van polarisatie ontstaan. Polarisation en individualisering zijn dus niet zozeer het gevolg van bewuste beslissingen van individuele mensen of van politiek beleid, maar het onvermijdelijke gevolg van verdergaande samenwerking binnen gemeenschappen. Dat betekent dat het oplossen van de problemen die door polarisation ontstaan niet kan plaatsvinden door individuele mensen en groepen te vragen hun gedrag te veranderen, maar alleen door het gezamenlijk aan te pakken en de interacties tussen individuele mensen, groepen en dergelijke op een andere manier te structureren – dus door nog méér en op een andere manier samen te werken. Het gezamenlijk ontwikkelen van een nieuw verhaal als basis voor een verder ontwikkelende gemeenschappelijke identiteit is daar ene centrale factor bij, en we hebben hierboven daarvoor een aantal concrete stappen voor uitgewerkt.

In de volgende paragrafen zullen we dit verder uitdiepen door allereerst deze ideeën te vertalen naar natiestaten, de soevereine landen die de basis zijn voor onze wereldorde. Vervolgens zullen we dieper ingaan op welke manieren een gemeenschap kan groeien en wat de verschillende drijvende krachten of ‘motoren’ achter die groei kunnen zijn. Tot slot zullen we kijken welke opties we als individuele mensen en groepen hebben om een rol te spelen in de vele en steeds vaker spannende ontwikkelingen van vandaag de dag.

6. Naties en staten. Over geschiedenisverhalen en hun constructie

In de vorige paragraaf hebben we uitgebreid gekeken naar hoe het ‘historisch proces’ in de praktijk werkt in gemeenschappen en groepen in het algemeen. In deze paragraaf zullen we kijken hoe dat proces is veranderd door het ontstaan en de verspreiding van de natiestaat als standaardmodel voor samenlevingen. De natiestaat is daarbij de combinatie van een gemeenschap in de zin van een volk (‘natie’) en een bepaald grondgebied waarbinnen die gemeenschap soeverein is: een land.

Er zijn enkele essentiële verschillen tussen ‘gewone’ gemeenschappen en natiestaten als gemeenschap – meestal samenleving genoemd. In een gemeenschap kunnen mensen vrijwillig toetreden of zich juist weer uit een gemeenschap losmaken. Bovendien kunnen verschillende gemeenschappen en groepen in veel gevallen naast elkaar bestaan zonder van elkaar last te hebben. Daarmee kunnen potentiële spanningen binnen en tussen groepen in een aantal gevallen beperkt blijven – maar lang niet altijd.

Bij natiestaten is dit anders en dat heeft belangrijke gevolgen. Om te beginnen is toetreding vaak helemaal niet vrijwillig. Wie geboren wordt binnen een natiestaat en het burgerschap van die staat krijgt is automatisch lid, en heeft naast rechten daarmee ook gelijk een aantal plichten. Voor burgers van een natiestaat is het vaak ook moeilijk en soms onmogelijk om van dat burgerschap af te komen. Concrete voorbeelden zijn Marokko, waar het onmogelijk is om ook na emigratie naar een ander land en het verkrijgen van de nationaliteit van dat land de Marokkaanse nationaliteit op te zeggen. Dergelijke regels kunnen ook gevolgen hebben voor onder andere militaire dienstplicht. En bij de Verenigde Staten geldt dat belasting geheven wordt op basis van staatsburgerschap, zelfs als de betrokkene helemaal niet in de VS woont.

In de tweede plaats geldt vaak dat ook mensen en bedrijven die niet tot de bevolking van een natiestaat horen zich op het grondgebied van zo’n land wel moeten houden aan de regels en wetten van dat land – zelfs als ze niet of maar beperkt aanspraak kunnen maken op rechten in dat land. De enige manier om uit de samenleving te treden is dan het verlaten van het land.

De natiestaat is bovendien gebonden aan een bepaald grondgebied en heeft daarbinnen de soevereiniteit maar daar buiten niet. Buiten de landsgrenzen is de arena waarin interactie met andere natiestaten plaatsvindt. Bij natiestaten is er dus een dubbel ‘binnen’ en ‘buiten’: je hoort wel of niet tot het volk en wel of niet tot het land. Dit leidt er automatisch toe dat natiestaten moeite hebben in de omgang met (letterlijk) grensgevallen waarbij de gemeenschap verspreid is over meerdere landen, waarbij meerdere gemeenschappen binnen één land wonen of waarbij mensen van het ene land naar het andere trekken: migratie.

Zoals Eric Storm in zijn ‘Nationalisme. Een wereldgeschiedenis’ laat zien, is de opkomst van de natiestaat pas enkele eeuwen geleden begonnen – met de Franse Revolutie (Storm 2024). Inmiddels is het de meest voorkomende vorm van staten en landen. In de loop van die laatste paar eeuwen is de natiestaat in een aantal stappen uitgegroeid tot de vorm die we nu kennen. In de termen van wat we hierboven hebben beschreven is er gaandeweg een centrale overheid ontstaan die het gros van de soevereiniteit naar zich toe heeft getrokken en de burgers en bedrijven tot onderdanen heeft gemaakt van het staatsgezag. Daarbij is ook een centraal aangestuurde organisatie ontstaan die de overheid vertegenwoordigt en ook tal van uitvoerende taken heeft – een specifieke invulling dus van het verdeelvraagstuk van de organisatie van de samenwerking in een land ofwel de politieke macht. Vaak is ook een belangrijk stuk van de verdeling van de inbreng van leden van de gemeenschap en de verdeling van de opbrengsten door de overheid

geregeld – bijvoorbeeld door arbeidswetgeving, belastingen, uitkeringen, subsidies, minimumlonen, pensioenregelingen maar ook bijvoorbeeld leerplicht. Wat Storm daarbij mooi laat zien is dat dit een stapsgewijs proces was en dat daarbij in iedere fase actief gebouwd werd aan het creëren van een nationale identiteit en het zorgen dat die ook onderdeel werd van de eigen identiteit van burgers. Ook laat hij zien dat de basis voor de nationale identiteit in iedere fase op een andere manier werd gezien en dat juist verhalen een cruciale rol speelden – met historici als officiële vertellers van het nationale verhaal.

Geboorte van de natiestaat 1775-1815

De natiestaat is volgens Storm voortgekomen uit een wereldwijde crisis van imperialistische rijken. De grote veranderingen in de manier van oorlogsvoering en de sterke toename van de kosten van legers en oorlogen leidden tot verwoestingen, zware belastingdruk en economische achteruitgang en sociale onrust. De legitimiteit van vorsten werd uitgehold. De Zevenjarige Oorlog werd wereldwijd uitgevochten en was volgens Storm een keerpunt. Daarna ontstonden de eerste natiestaten: de Verenigde Staten en het Frankrijk van de Franse Revolutie. Hierbij kwam een nieuwe vorm van natiebegrip naar voren, dat van de soevereine gemeenschap van burgers. Die burgers mochten volgens dat begrip ook vorsten afzetten en eigen regeringen opzetten en er kwamen verschillende vormen van volksvertegenwoordiging op. Dit was volgens Storm echt een breuk met het verleden en geen voortzetting van het feodalisme of iets dergelijks. Vaak waren het vooral stedelijke burgers die hier de meeste macht hadden en zich identificeerden met de staat als geheel. Bewoners van het platteland en minder verstedelijkte regio's waren meestal ondervertegenwoordigd en voelden niet zo veel voor grotere bemoeienis van een nationale regering met hun leven. Toch begon er een proces van 'universele nationalisering' waarbij alle burgers voor de wet gelijk waren met dezelfde rechten en plichten en onder het gezag van één regering vielen. De nationaliteit van de verschillende groepen in de samenleving werd belangrijker dan hun sociale positie. Ook werden veel instanties samengebundeld in een organisatiestructuur van de staat – dus er ontstond een organisatie van de samenwerking en een gecentraliseerd orgaan voor politieke macht. Verder werd er een bewust beleid gevoerd van rationalisering en werd geprobeerd de burgers 'te verheffen'. Belangrijk was ook dat er nieuwe geschiedenisverhalen werden ontwikkeld, waarin het verleden werd geordend langs nationale lijnen – waarbij vooral werd teruggegrepen op de Klassieke Oudheid en in feite een kosmopolitische geschiedenis werd verteld en nog geen poging werd gedaan om een typisch nationale cultuur en identiteit te creëren. Storm geeft aan dat in deze fase de grenzen van de natiestaten nog niet vastlagen en ze hun territorium uit probeerden te breiden zonder rekening te houden met culturele en taalkundige verschillen. Als er eenmaal een staat was, dan kende die staat vaak makkelijk het staatsburgerschap toe aan buitenlanders, terwijl inwoners bij wie een gebrek aan beschaving werd verondersteld juist werden uitgesloten van politieke inspraak (zoals vrouwen, kinderen, geestelijk gehandicapten en slaafgemaakten). Het was dus vooral een op rationaliteit gebaseerd nationalisme dat door zich te baseren op algemeen geldende principes een universeel en kosmopolitisch karakter had.

Romantisch rationalisme 1815-1848

De Franse Revolutie leidde tot de Napoleontische tijd waarbij Frankrijk grote delen van Europa bezette en in die gebieden ook de rationale vernieuwingen doorvoerde en de dienstplicht invoerde. In veel van die landen ontstond verzet en weerstand tegen de Franse revolutionaire ideeën. Daardoor ontstonden in die landen ook alternatieven voor het verlichte begrip van de natie als soevereine gemeenschap van gelijkwaardige burgers. Onder andere in Duitsland kwamen meer Romantische ideeën op, zoals het beeld van een natie als een taalkundige en culturele gemeenschap met een eigen karakter dat verschilde van andere naties. Dergelijke naties konden daardoor ook betekenis verlenen aan het individuele bestaan. 'Vanwege haar voortbestaan kon de natie een transcendente betekenis verlenen aan individuele daden'. Hiermee begon de natie dus een identiteit te vormen in beide betekenissen van dat woord: een aantal typische

eigenschappen waarmee een volk of cultuur zich onderscheidde van anderen en een continuïteit die heden, verleden en toekomst met elkaar verbond. En een dergelijke identiteit kan blijven bestaan en zelfs groeien als een natie in een staat woont die bestuurd wordt door een andere natie.

Om de kern van een volk te kunnen begrijpen kon worden gekeken naar de interactie van een volk met de fysieke omgeving in de geschiedenis, waardoor culturele verschillen tussen volken ontstonden die onder andere in volkstradities, sprookjes, legenden en volksverhalen terug te vinden waren. Dit stond haaks op het universalistische beeld van de rationale cultuur. Dit had in verschillende gebieden een ander effect, afhankelijk van de politieke situatie. In West-Europa richtte deze vorm van nationalisme zich op de staat, in Duitsland was het de basis voor een beweging om de veelheid van kleine staatjes en vorstendommen te verenigen in één staat en in Oost-Europa leidde het tot emancipatiebewegingen binnen staten met meerdere bevolkingsgroepen die ieder een eigen taal, cultuur en geschiedenis hadden.

In deze periode werd ook duidelijk dat er meerdere vormen waren waarmee een natiestaat kon worden ingericht. Eén vorm was een onafhankelijke democratische natiestaat als republiek op basis van volkssoevereiniteit. Een tweede vorm was die van een sterke vorst aan het hoofd van een centralistische staat met een sterke uitvoerende macht. En een derde vorm zat daar tussenin: een constitutionele monarchie met rechtsgelijkheid voor alle burgers – maar vaak een beperking van het kiesrecht tot een rijke bovenlaag.

Het idee van een natiestaat schoot wel breed wortel, waarbij ook conservatieven hun ideeën gingen vertalen naar een natiestaat en waardoor verlichte en romantische ideeën zich met elkaar vermengden, en ook conservatieve en liberale opvattingen samen werden gebracht. Het idee van de natiestaat verspreidde zich in deze periode wereldwijd, onder andere ook naar Zuid- en Midden-Amerika en naar de islamitische wereld. En hierdoor werd ook bij veel volken en naties ‘een eigen persoonlijkheid en cultuur ontwikkeld’. Mede door historici en wetenschappers werden nationale verhalen verzameld en ontwikkeld. ‘In de eerste decennia van de negentiende eeuw volgde een stortvloed aan (...) publicaties die de “geest” van elk specifiek volk probeerden bloot te leggen’. Namen zijn onder andere de gebroeders Grimm, Herder, Savigny en Humboldt. Veel historici gingen aan de slag, zowel enthousiaste amateurs als wetenschappelijke onderzoekers. Ze verzamelden volksverhalen, raadpleegden archieven en doken in oude documenten. Storm laat goed zien hoe ze de Klassieke Oudheid lieten liggen en op zoek gingen naar de oorsprong van ‘hun’ natie en naar de Middeleeuwen. Ook geeft hij aan dat een nationale blik de norm werd en ook de methode van geschiedschrijving ging beïnvloeden: de nationale verhalen werden vooral chronologisch verteld en de ontwikkelingen werden bovenal verklaard vanuit binnenlandse factoren. Trends en factoren die breed of zelfs wereldwijd speelden werden daarom amper belicht. Door deze interne en nationale blik ‘nationaliseerden’ ze het verleden waardoor het automatisch leek dat ieder land een eigen karakter had en dat de vorming van de betreffende natiestaat het gevolg was van een logisch en onontkoombaar proces – waarmee de geschiedschrijving ook bijdroeg aan de legitimatie van de natiestaat.

Verhaaltechnisch was er veel aandacht voor gouden eeuwen, nationale helden en grootse overwinningen. Maar ook tragische nederlagen werden beschreven, terwijl aanvallen door andere landen werden beschreven als buitenlandse bezetting. Opstanden door de bewoners van ‘hun’ land werden vaak geduid als nationale verzetsbewegingen. In de natiestaten van West-Europa beschreven de historici vooral de staat als ‘hoofdpersoon’, waarbij het volgens historicus Ranke de taak was om de nationale essentie te onthullen die dan in de staat tot uitdrukking moest worden gebracht. In Oost-Europa was vaker het volk ofwel de natie de hoofdpersoon, omdat daar veel volken niet één eigen staat hadden.

Volgens Storm leidden deze (en andere) ontwikkelingen ertoe dat rond 1850 ‘geschoolde mensen in de westerse wereld het bestaan van cultureel gedefinieerde naties langzaam maar zeker als de natuurlijke orde der dingen begonnen te accepteren’. Daarmee kreeg de staatsvorming uit de eerste fase een nieuwe, extra betekenis. Het ging niet alleen om een centrale staat met een

uitgebreide organisatie en een vorm van volksvertegenwoordiging en met algemene rechten en plichten voor burgers, maar ook om een taalkundige en culturele eenheid.

Natievorming 1848-1885

De vorming van deze Romantische ideeën over de natiestaat droegen bij aan de vele opstanden in het revolutiejaar 1848, dat het begin was van een periode van oorlogen tussen de nieuwe natiestaten en van allerlei bewegingen om nieuwe staten te vormen. Dat leidde tot een omslag van Romantische ideeën naar 'realpolitiek' waarbij het zoeken naar de ziel van een volk weer plaats maakte voor wat Storm noemt 'een professionelere, realistischere en positivistische houding'. Rationaliteit kwam dus weer op de voorgrond te staan, maar dan wel binnen het kader van de natie als basis voor politiek en cultuur – en in de in de vorige paragrafen genoemde gemeenschappen. Dit werd nog versterkt doordat in een aantal landen ook de Industriële Revolutie op gang begon te komen.

In West-Europa en Amerika begon in deze periode het nationaal bewustzijn van de burgers toe te nemen: ze gingen zich steeds meer onderdeel van de staat voelen en zich dus nationale kenmerken op te nemen als onderdeel van hun eigen identiteit. Storm wijst erop dat dit voor een belangrijk deel een automatisch gevolg was van de modernisering als gevolg van de Industriële Revolutie, met bijvoorbeeld de komst van spoorwegen, kanalen, de telegraaf als communicatiemiddel en dergelijke. Regio's en markten raakten geïntegreerd in het grotere geheel van de staat. Daarnaast was de groei van het overheidsapparaat belangrijk en de opkomst van nationaal onderwijs. Ook kwam er een 'publieke sfeer' met bijvoorbeeld nationale kranten en tijdschriften – die door steeds meer mensen gelezen werden. Soms ging die nationalisering subtiel, bijvoorbeeld door het onderscheid tussen binnenlands en buitenlands nieuws. Naast historici waren het nu onder andere journalisten die een belangrijke rol gingen spelen in 'de inburgering van de natie'.

In deze periode werd in West-Europa ook het stemrecht langzaam maar zeker uitgebreid naar nieuwe groepen, zoals boeren en arbeiders. Dat maakte het voor de leidende politici belangrijk om te zorgen dat de nieuwe kiezers dan óók een band voelden met de natiestaat. Daar was onderwijs dan weer belangrijk voor, zodat in een aantal landen een soort onderwijsoffensief begon en in bijvoorbeeld Frankrijk het onderwijs een staatszaak werd.

Omdat Romantische beelden over de ziel van het volk niet meer konden worden gebruikt als basis voor de eenheid van de staat kwamen er meer rationale activiteiten en argumenten voor in de plaats. 'Dit kwam ondubbelzinnig tot uiting in de geesteswetenschappen, de nieuwe sociale wetenschappen en zelfs de statistiek.' Door de komst van nationale statistiekbureaus werd de natiestaat de belangrijkste geografische eenheid van onderzoek. En ook in andere wetenschappen leidde dit tot 'methodologisch nationalisme': de sociale en geesteswetenschappen (inclusief de geschiedschrijving) professionaliseerden en gingen de natiestaat steeds meer als objectieve realiteit presenteren.

Een belangrijke ontwikkeling was verder dat veel dingen in het dagelijks leven ook uitingen werden van de natiestaat. Zo kwamen er op veel plaatsen gebouwen, straten en andere infrastructuur met een nationaal element: bijvoorbeeld gemeentehuizen, de postkantoren van het nationale postbedrijf, straten die genoemd werden naar nationale figuren, standbeelden van nationale helden en festiviteiten als de nationale feestdag – vaak de onafhankelijkheidsdag. Ook de Wereldtentoonstellingen die in veel landen plaatsvonden werden het toneel van de presentatie van natiestaten, en niet zozeer van de wereld als zodanig. Al deze ontwikkelingen vormden in feite een proces van 'nationale-identiteitsconstructie' waardoor bijvoorbeeld ook het idee postvatte dat er dingen waren die collectief erfgoed vormden. En wereldwijd leidde dit tot een proces waarin een soort standaardbeeld werd gevormd van wat een land nou eigenlijk was. Zoals Storm het formuleert: 'Elk land (...) moest een vlag, een volkslied, een nationale feestdag, een goed gedocumenteerd roemrijk verleden, nationaal erfgoed, nationale helden, kenmerkende gebouwen en folklore hebben.'

Nationalistische radicalisering 1885-1914

Na pakweg 1885 brak een nieuwe fase aan, door een combinatie van wereldwijde sociaaleconomische problemen, intellectuele veranderingen en toenemende internationale spanningen. Belangrijk was de zware economische depressie die vijftientig jaar duurde, waarbij, door de vanwege de spoorlijnen en stoomschepen fors gedaalde transportkosten, door goedkoop graan uit onder andere Amerika, Oekraïne en Rusland in veel landen een ernstige landbouwcrisis ontstond. De bevolking van veel landbouwgebieden trok massaal naar de steden, naar industriegebieden en naar immigratielanden – waar lang niet altijd werk was en waar de lonen door de toevloed van arbeiders ook achterbleven. Door die crisis gingen veel landen beschermingsmaatregelen nemen en werd de vrijhandel ingeperkt. Vrijhandel en een bepaalde mate van samenwerking in de internationale arena werden gaandeweg verdrongen door concurrentie en rivaliteit tussen landen. En binnen de meeste landen laaide de klassenstrijd op door het groeiende proletariaat in de steden en industriegebieden. Er ontstonden arbeidersbewegingen, vaak van socialistische of communistische aard die de bestaande organisatie van de natiestaat wilden veranderen. Alle drie de hierboven genoemde verdelingsvraagstukken stonden ter discussie: niet alleen de politieke maar ook de sociale en economische macht. Voor de gevestigde orde van vooral conservatieven en liberalen werd gaandeweg duidelijk dat de arbeiders beter in de samenleving geïntegreerd moesten worden – een nieuwe stap in het integratieproces van de gemeenschap.

Parallel hieraan kwamen er in de filosofie en wetenschap stromingen op die de rationale fundamenteën van de natiestaat in twijfel trokken en veel meer nadruk legden op irrationele aspecten van de mens en het menselijk doen en laten. De ideeën van Nietzsche waren belangrijk, maar bijvoorbeeld ook het werk van Freud over het onbewuste en de evolutietheorie van Darwin die in bepaalde kringen leidde tot neerkijken op een sociale onderklasse en tot rassendiscriminatie ten opzichte van bepaalde bevolkingsgroepen en landen. Tegen deze achtergrond wilde een aantal natiestaten persé ook koloniën verwerven, ontstonden in andere natiestaten juist afscheidingsbewegingen van bevolkingsgroepen die een eigen staat wilden en probeerden sommige volken die verspreid waren over meerdere landen juist zelf een eigen natiestaat creëren.

Kortom: zowel tussen als binnen soevereine staten liepen de spanningen steeds hoger op. Op binnenlands gebied leidde dit ertoe dat de staat een grotere rol ging spelen op sociaal en economisch gebied. Het bestrijden van armoede en werkloosheid en het verminderen van ongezonde leefomstandigheden werden stapsgewijs taken voor de staat – die daarvoor ook uitvoerende organisaties, wetgeving en financiering ging regelen. Gevolg hiervan was onder andere dat er een hechtere band tot stand kwam tussen de arbeiders en de nationale staat.

Volgens Storm werd tegen het eind van de negentiende eeuw het nationalisme steeds rechtser en radicaler. Zo pleitten nationalisten vaker voor inperking van immigratie en wilden ze juist de emigratie van burgers van hun staat tegengaan. Ook maakten ze zich zorgen over het grote kindertal van arbeiders in vergelijking met de kleine gezinnen van de middenklasse en de burgerij. In veel landen bleek het lastig om de natiestaat geheel te baseren op burgers die één taal spraken, allemaal hetzelfde geloof hadden of een ander breed gedeeld kenmerk. Daarom begonnen nationalisten te zoeken naar andere manieren om de burgers beter met ‘hun’ natiestaat te verbinden. Daarbij werd geprobeerd de cultuur van de staat te nationaliseren, bijvoorbeeld door te kijken naar bepaalde biologische factoren en naar de relatie tussen mensen en hun natuurlijke omgeving op de lange termijn – zoals de Nederlanders en hun spreekwoordelijke strijd tegen het water. Dit leidde er onder andere toe dat het platteland in feite ook genationaliseerd werd. Enerzijds omdat de inwoners daar ook steeds beter opgeleid waren en zich gingen verdiepen in hun eigen geschiedenis en cultuur en die actief en trots gingen uitdragen. Anderzijds werd dat platteland ook vaker bezocht door mensen uit de steden en uit andere regio's, onder andere vanwege het opkomende toerisme als gevolg van betere en goedkopere transportmogelijkheden en reportages in de geïllustreerde pers. En daarmee werden elementen uit de provincies ook weer onderdeel van de nationale identiteit. Storm noemt dit proces ‘toeristificatie’. En dat proces van

nationalisering drong gaandeweg ook door achter de voordeur: in het huiselijke domein werden onder andere typisch nationale gerechten populair gemaakt, werden bijvoorbeeld kenmerkende elementen in de inrichting verwerkt en ontstonden bepaalde schoonmaakgewoonten. Maar ook bijvoorbeeld bij het fokken van honden was in feite sprake van nationalisering, met bijvoorbeeld Duitse herders en Yorkshireterriërs. En ook de opkomst van gestandaardiseerde sporten met nationale en internationale competities en toernooien droegen bij aan een binding van burgers met de natiestaat. Zo werd de eerste Tour de France in 1903 georganiseerd en werd in 1904 de FIFA opgericht nadat al in 1896 de Olympische Spelen voor het eerst weer werden gehouden.

De botsing tussen extremen 1914-1945

De spanningen tussen de natiestaten in Europa kwamen tot een uitbarsting in de Eerste Wereldoorlog. Dit was zeer gewelddadig en alle schijn van beschaafdheid werd overboord gegooid in het conflict. Het conflict putte een aantal Europese rijken uit en leidde gaandeweg ook tot het uiteenvallen van een aantal grote natiestaten, met Rusland en Oostenrijk-Hongarije voorop. Ze vielen uiteen in nieuwe, kleinere natiestaten. Volgens Storm niet zozeer door krachtige onafhankelijkheidsbewegingen als wel door interne zwakte.

De Geallieerden claimden te vechten voor het zelfbeschikkingsrecht van volkeren – iets dat ook door de Amerikaanse president Wilson openlijk werd geformuleerd. Dat leverde na afloop van de oorlog bij veel niet-soevereine volkeren de roep op om alsnog zelf over hun lot te mogen beslissen. Dat speelde in Europa zelf bijvoorbeeld in Ierland maar zeker ook in de koloniën van de westerse landen. Een aantal kolonisatoren verleende stap voor stap onafhankelijkheid of een bepaalde mate van zelfbestuur aan verschillende landen en volken. Ook dit leverde een aantal nieuwe staten op. Die staten waren op het vlak van taal, religie en geschiedenis vaak homogener dan de grote uiteengevallen staten – en dat maakte de overblijvende minderheden binnen die staten juist meer tot een probleem dan in die grotere staten. Dat leverde vaak opnieuw een nationaliseringsproces op via bijvoorbeeld het onderwijs, in pogingen om de leden van minderheidsgroepen op te laten gaan in het grotere geheel van de nieuwe staat.

Tegelijkertijd werd er steeds vaker getwijfeld of het liberale, parlementaire natiestaatmodel inderdaad het ideale model was. Internationaal had het oorlogen niet kunnen voorkomen en wist het geen raad met de economische crisis. Nationaal waren burgers weliswaar voor de wet gelijk maar sociaal, economisch en politiek was de macht vaak toch geconcentreerd bij een kleine groep. En in de loop van de jaren twintig en dertig kwamen er voorbeelden van andere staatsvormen die in ieder geval op het eerste gezicht goed of zelfs beter presteerden, zoals in de Sovjet-Unie en fascistische landen als Italië en Duitsland. En er kwamen ook in andere landen autoritaire heersers aan de macht. In de Tweede Wereldoorlog zou dit leiden tot een strijd tussen enerzijds op uitbreiding van hun grondgebied gerichte fascistische staten tegen democratische en op soevereiniteit gerichte staten en communistische landen.

Mede door de Eerste Wereldoorlog werd er opnieuw méér van de overheden van natiestaten verwacht. Ze moesten grote legers op de been brengen en houden, een oorlogseconomie draaiend zien te houden, zorgen voor voldoende voedsel maar ook de zorg voor oorlogsslachtoffers en vluchtelingen voor hun rekening nemen. Dat vroeg versterking van het staatsapparaat en een nog intensievere band tussen staat en burger – waarbij de burger ook weer hogere verwachtingen kreeg van de staat en tegelijkertijd een stuk soevereiniteit afstond aan de staat. In een aantal staten kon de overheid dit uiteindelijk ook waar maken, maar in andere niet – wat de ruimte creëerde voor de opkomst van autoritaire regimes met leiders die claimden dat het zonder democratie beter zou gaan.

Binnen een aantal natiestaten werd in deze periode de liberale economie geheel of gedeeltelijk losgelaten en vervangen door bijvoorbeeld corporatisme of een geleide planeconomie. Bij corporatisme werken de sociale partners (werkgevers en werknemers) nauw samen met de overheid om samen het beleid te bepalen en uit te voeren. Bij een planeconomie stuurt in feite de overheid het bedrijfsleven aan. In beide modellen kreeg de staat meer politieke en vooral ook sociale en economische macht en raakten burgers en bedrijven een stuk soevereiniteit kwijt.

De band tussen burger en staat werd voor de burgers ook belangrijker omdat het burgerschap van een redelijk goed functionerende natiestaat veel voordelen had: door de faciliteiten van de natiestaat werd de autonomie van individuele burgers groter. Individuen identificeerden zichzelf meer en meer in de eerste plaats als staatsburger en dus als lid van de gemeenschap als geheel. Tegelijkertijd wijst Storm erop dat veel individuen zich óók nog gingen identificeren als lid van één of meer andere groepen binnen de gemeenschap – bijvoorbeeld een bepaalde religieuze groep of een regio of etnische achtergrond. Dit past op zich goed in het model dat we in eerdere paragrafen hebben ontwikkeld.

Bij de verdere ontwikkeling van de nationale identiteiten speelde de opkomst van de massamedia een belangrijke rol. Naast de gedrukte media kwam ook de radio op waarbij de hele gemeenschap naar hetzelfde programma kon luisteren en belangrijke gebeurtenissen en evenementen rechtstreeks kon volgen. Wat later kwam bovendien de film op, waarbij mensen ‘met eigen ogen’ konden zien wat er elders gebeurde.

De modernisering van de natiestaten 1945-1979

De Tweede Wereldoorlog werd gewonnen door de Geallieerden, waarvan er een aantal vooral strenden voor het recht op zelfbeschikking van staten. Een aantal van die landen had zelf nog wel koloniën, wat op gespannen voet stond met hun strijd voor soevereiniteit. Na afloop van de oorlog kwam dan ook een proces van dekolonisatie op gang – wat opnieuw leidde tot de vorming van een aantal natiestaten.

De bestaande grenzen van natiestaten werden het uitgangspunt voor de internationale orde van landen die elkaars soevereiniteit erkenden en zich niet met elkaars binnenlandse aangelegenheden bemoeiden. Een deel van die grenzen was door allerlei historische omstandigheden min of meer willekeurig, zodat in veel natiestaten meerdere etnische, religieuze en taalkundige groepen door elkaar woonden. Het nationale bindmiddel werd daardoor in veel gevallen vooral een gezamenlijk proces van modernisering en staatsvorming binnen een staat. Allerlei relatief neutrale zaken vervulden een samenbindende rol, zoals sportcompetities, programma's op de nationale televisie – maar ook bijvoorbeeld een aantal automerken kregen een nationale status en bijbehorende kenmerken. Duitse degelijkheid, Italiaanse elegantie en Franse stijl bijvoorbeeld.

De band tussen de burgers en de staat werd na de oorlog nog sterker in het kader van het moderniseringsproces dat vrijwel alle landen doormaakten, zowel door allerlei technische en industriële vernieuwing als door politieke, sociale en economische veranderingen die leidden tot de verzorgingsstaat. Door het sterke geloof in modernisering werd er breed van uitgegaan dat verschillen tussen burgers en groepen binnen de samenlevingen vanzelf zouden verdwijnen en dat er vanzelf een homogenisering plaats zou vinden binnen de natiestaten. Volgens het model dat hierboven op basis van Elias is ontwikkeld is dat een foute veronderstelling, en produceert die modernisering door de verdergaande specialisatie en integratie juist nieuwe verschillen binnen de samenleving.

Door het uiteenvallen van de grote koloniale rijken en de komst van nog meer nieuwe – en per definitie kleinere – natiestaten waren steeds meer staten in hun eentje niet groot en sterk genoeg om hun burgers te bieden wat die van hun staat verwachtten. Daardoor kwamen er ook meerdere samenwerkingsinitiatieven op gang waarbij soevereine staten hun krachten bundelden – in eerste instantie vooral zonder soevereiniteit over te dragen aan een groter geheel. De Verenigde Naties waren daarbij een belangrijk orgaan, hoewel ze (nog steeds) geen mogelijkheden hebben om individuele landen te verplichten tot bepaalde acties. Een belangrijke uitzondering is de Europese Unie, die eind jaren negentig uit eerdere Europese samenwerkingsverbanden ontstond en waarbij wél stukken soevereiniteit van Lidstaten aan de EU werden overdragen – waar de Lidstaten dan weer een stuk autonomie voor terugkregen.

Neoliberalisme en identiteitspolitiek 1979-heden

In de jaren zeventig en tachtig liepen veel natiestaten aan tegen grenzen van hun vermogen om problemen op te lossen en om verdere modernisering en vooruitgang te realiseren. Het geloof verdween dat de staat en het overheidsapparaat de gemeenschap blijvend konden laten floreren en in alle behoeften konden voorzien. Als reactie kwamen er uiteindelijk in veel landen twee ontwikkelingen op gang. In de eerste plaats trok onder de invloed van het neoliberalisme de staat zich op een aantal economische en sociale terreinen langzaam maar zeker terug en liet een aantal gemeenschapstaken over aan burgers en bedrijven, met 'de markt', uitbesteding van overheidstaken aan bedrijven en ruimte voor 'de calculerende burger' als belangrijke mechanismes. In de tweede plaats was verrassend genoeg ook de opkomst van identiteitspolitiek een reactie op deze ontwikkelingen. In een aantal landen uitte zich dit in een grotere aandacht en waardering voor het verleden en tradities, met onder andere meer conservatieve denkbelden en een grotere rol voor religie. Ook werd nationalisme belangrijker – deels omdat door de liberalisering van de wereldeconomie landen steeds meer elkaars concurrent werden.

Deze ontwikkelingen versterkten in feite het proces van verdergaande specialisatie en integratie binnen de natiestaten, waardoor het historische proces voortging, de individualisering doorzette, nieuwe gespecialiseerde groepen opkwamen en er nieuwe groepen 'achterblijvers' ontstonden – maar nu zonder staat en overheidsorganisaties om die laatste groepen te helpen, omdat die juist een minder belangrijke rol gingen spelen. In dit klimaat begon in veel landen vanuit de sociale fragmentatie polarisatie op te komen, die vervolgens door de identiteitspolitiek ook een nationalistische lading kreeg en zich onder andere tegen migranten en andere minderheidsgroepen ging keren.

Storm stelt dat in deze periode de macht van de burgers ten opzichte van de staat kleiner werd. Meerdere factoren speelden daarbij een rol. Eén ervan was de verkleining van de rol van onder meer vakbonden, werkgeversverenigingen en andere vertegenwoordigende groepen van burgers en bedrijven als sterke en invloedrijke gesprekspartners van de overheid. Een tweede factor was de gedeeltelijke ontmanteling van de verzorgingsstaat: de overheid ging minder doen op een aantal maatschappelijke terreinen en er moest meer door de burgers zelf gedaan worden. Vanuit de politiek werd er gesproken van een overgang van de verzorgingsstaat naar de zorgzame samenleving en de participatiemaatschappij: wie dat kon moest zelf een actieve bijdrage aan de samenleving geven in plaats van bijvoorbeeld de zorg voor anderen aan de overheid over te laten. Zo werd ook 'mantelzorg' door de burgers gepromoot als middel om te kunnen bezuinigen op professionele gezondheidszorg. Een derde factor was dat mede door de vorige twee er nieuwe sociale bewegingen opkwamen van groepen burgers met een bepaald gemeenschappelijk belang of kenmerk en dus met een herkenbare groepsidentiteit die zelf hun eigen positie wilden beschermen en versterken. De aard van die groepen was gevarieerd: van religieuze groepen en traditionele gemeenschappen tot de LHBTQ+ gemeenschap en afstammelingen van tot slaaf gemaakten. Deze groepen probeerden van de overheid op zijn minst een erkende status te krijgen en als het even kon op de één of andere manier steun. Daarmee werd identiteit dus ook steeds meer een onderwerp in de politieke discussies. Langzaam maar zeker werd daarmee ook het beleid om minderheden te laten assimileren in de 'gemiddelde cultuur' van de natiestaat losgelaten en werd steeds vaker erkend dat er sprake was van een multiculturele samenleving – waarvan dan onduidelijk was wat het samenbindende element was waarmee het toenemende aantal groepen met een eigen identiteit toch nog één gezamenlijke gemeenschap vormden. En dat leidde dan weer tot groeiende ontevredenheid en onbehagen onder de óók snel groeiende groepen van achterblijvers die zich hierbij verder in de steek gelaten voelden door de overheid.

Een aparte ontwikkeling met veel invloed op de relatie tussen burgers en bedrijven enerzijds en de overheid anderzijds maar ook tussen burgers en bedrijven onderling was de opkomst van nieuwe, digitale communicatiemiddelen. De komst van internet, smartphones en social media gaf individuele burgers de mogelijkheid zelf te gaan 'uitzenden' en om snel nieuwe groepen en bubbels van gelijkgestemden te vormen – waarmee ze juist weer meer macht kregen ten opzichte van de overheid. Tegelijkertijd verloren burgers in dit proces een stuk soevereiniteit aan bedrijven,

in de eerste plaats aan de grote technologiebedrijven en in de tweede plaats aan bedrijven die hun reclameboodschappen steeds gericht tussen de oren konden krijgen van de consumenten. Een laatste relevante ontwikkeling in deze periode is dat mede door de digitalisering en het neoliberalisme de rol van de natiestaten veranderde en hun macht in het algemeen kleiner werd. Binnenslands lieten ze meer over aan 'de markt', bedrijven en burgers en internationaal kregen door de globalisering individuele staten steeds minder speelruimte om ontwikkelingen te beïnvloeden en om hun gemeenschap te beschermen tegen minder gewenste effecten van de globalisering – en kregen bijvoorbeeld grote multinationale bedrijven juist méér invloed.

Het verhaal van de natiestaat

Aan de hand van Eric Storm hebben we in deze paragraaf de hoofdlijnen gevolgd van het verhaal van de natiestaat als relatief jonge en zeer gestructureerde organisatievorm van grootschalige gemeenschappen. Hoofdpersoon in dat verhaal is de natiestaat zelf, of beter: zijn de natiestaten zelf, omdat we gezien hebben dat iedere natiestaat een verhaal heeft gecreëerd waarin die specifieke staat zelf de hoofdpersoon is en waaruit blijkt dat juist die staat de meest logische en historisch gezien bijna onvermijdelijke organisatievorm is voor precies die gemeenschap die er nu in woont. We hebben ook gezien dat het bovenal geconstrueerde verhalen zijn, weliswaar verankerd in een aantal historische feiten maar vooral voorzien van betekenissen die er pas achteraf aan zijn toegekend, vanuit een terugblikkend perspectief. Daarbij kwam ook naar voren dat datgene dat als essentie of samenbindend element van de natiestaat werd gezien regelmatig veranderde, afhankelijk van de omstandigheden. De ene keer stond rationaliteit centraal, op een ander moment juist weer een romantisch idee over 'de ziel van de natie' of vooral realpolitiek. Het verhaal en de betekenissen die erin waren vevat werd met andere woorden regelmatig aangepast – afhankelijk van de omstandigheden maar vaak ook afhankelijk van de wensen, behoeften en belangen van degenen die in een bepaalde natiestaat de macht hadden of wilden hebben.

Als we de natiestaat op zich als hoofdpersoon nemen, dan is het op het eerste gezicht een succesverhaal van een organisatievorm die na een aarzelend begin pakweg 250 jaar geleden in een paar landen uitgroeide tot een sterke en met veel soevereiniteit beladen standaardvorm die inmiddels door alle bijna 200 landen in de wereld wordt gehanteerd. Het is ook een soort levensverhaal waarin de natiestaat als het ware opgroeit van klein kind dat met vallen en opstaan leert lopen, gaandeweg al experimenterend leert wie hij is en wat hij allemaal kan, in een aantal gevallen een enorme kracht en macht opbouwt en daardoor enerzijds ook wordt meegesleept in verwoestende oorlogen maar anderzijds ook een enorme ontwikkeling van de mensheid mogelijk maakt met allerhande voorzieningen, zekerheid, infrastructuur en ontwikkelingsmogelijkheden. We hebben echter ook gezien dat in de laatste pakweg vijftig jaar de natiestaat weliswaar oppermachtig is maar tegelijkertijd tegen zijn eigen grenzen aanloopt en steeds meer moeite heeft zijn rol als besturende en uitvoerende instantie van de eigen natie te vervullen. Van superheld begint de hoofdpersoon langzaam maar zeker in de rol van tragische held over te gaan.

Onder andere Manuel Castells en Peter Turchin hebben uitgebreid onderzoek gedaan naar de factoren waardoor de natiestaat het steeds moeilijker heeft gekregen. Castells legt sterk de nadruk op de opkomst van de wereldwijde netwerksamenleving, aangedreven door liberalisering van de wereldeconomie, de enorme daling van transportkosten en de digitale communicatie-technieken. In feite komt dat proces erop neer dat de gemeenschappen binnen de natiestaten steeds meer banden kregen met de gemeenschappen in andere natiestaten en dat in feite een soort 'supergemeenschap' begint te ontstaan dwars over en door de grenzen van de individuele natiestaten heen (Castells 2010a, 2010b en 2010c). Turchin beschrijft hoe als rode draad door de geschiedenis van de mensheid heenloopt dat mensen steeds beter hebben geleerd om met elkaar samen te werken waarbij de omvang van de gemeenschappen steeds groter werd en er iedere keer weer soevereiniteit van kleinere gemeenschappen werd overgedragen naar grotere gemeenschappen: het proces van verdergaande integratie. Die soevereiniteitsoverdracht vond de ene keer vrijwillig plaats in ruil voor meer autonomie maar andere keren min of meer noodgedwongen om als samenwerkingsverband de krachten te kunnen bundelen tegen externe

bedreigingen – meestal in oorlogssituaties. Bovendien benadrukt hij steeds dat in alle samenlevingen hierbij ook een cyclisch proces speelt waarbij na een bloeitijd met veel samenwerking en gemeenschapsgevoel er een toenemende ongelijkheid ontstaat met een groeiende elite die steeds rijker wordt en steeds meer macht naar zich toe trekt en vaak uiteindelijk onderling in conflict raakt. Door deze processen gaat de samenwerking achteruit, neemt de samenwerkingswinst af en werkt de uitruil van soevereiniteit voor autonomie voor het grootste deel van de bevolking niet meer en ontstaat er een crisis die in feite draait om een herziening van de drie verdelingsvraagstukken. Ook dat proces is zich de afgelopen vijftig jaar in veel landen gaan aftekenen (zie Turchin 2006, 2016 en vooral 2023).

Natie groeit over de grenzen van de staten heen

Binnen de staat trekken de rijken een te groot deel van de samenwerkingswinst naar zich toe en verliest de staat zelf een deel van de soevereiniteit en neemt de autonomie van veel inwoners af. De drie verdelingsproblemen worden anders opgelost en participatie in de gemeenschap wordt steeds minder een manier voor burgers om zich te ontwikkelen en te emanciperen door een toename van hun autonomie; er ontstaat een soort parasitaire staatsvorm waarin steeds vaker burgers gedwongen zijn om mee te draaien in de gemeenschap maar daarvoor te veel terug krijgen om te sterven en te weinig om echt te leven.

Het proces van specialisatie en integratie blijft in de tussentijd wel gewoon doorgaan, met een voortschrijdende individualisering tot gevolg. Groepen versplinteren in subgroepen waarbinnen weer subsubgroepen ontstaan enzovoorts, waardoor er steeds meer achterblijvers ontstaan. Tegelijkertijd spelen individuen rollen in steeds meer subgroepen waardoor ze steeds meer moeite hebben met het bepalen van hun identiteit. Ze zijn dit maar ook dat – waardoor het individualiseringsproces in feite ook doorgaat binnen afzonderlijke individuen die moeite krijgen hun eigen eenheid en innerlijke samenhang te ontwikkelen en vast te houden.

De huidige organisatievorm van bijna tweehonderd natiestaten past steeds minder goed bij deze combinatie van ontwikkelingen, en verliest ook gaandeweg zijn legitimiteit. De natiestaat als hoofdpersoon van dit verhaal lijkt daarmee aangeland op een belangrijk keerpunt in zijn leven. Alleen als hij over zijn eigen grenzen heenstapt en zichzelf transformeert kan hij voorkomen dat hij als tragische held ten onder gaat.

Tegen de achtergrond van de hierboven geschetste ontwikkelingen en met gebruik van de hierboven ontwikkelde begrippen lijken er een paar sporen mogelijk – die elkaar ook kunnen versterken als ze samen worden toegepast.

Om te beginnen lijkt het logisch dat als de gemeenschap doorgroeit over de grenzen van de natiestaten heen, dat de staten zelf ook meegroeien en stapje voor stapje soevereiniteit overdragen aan nog grotere organisatorische verbanden – in ruil voor meer autonomie die hen in staat stelt hun rol ten opzichte van hun inwoners te kunnen vervullen. Als we de groei van de menselijke gemeenschappen als leidend beschouwen en niet het belang van de natiestaat zou dat de meest logische en gewenste ontwikkeling zijn. Op die manier kan de autonomie van de gemeenschap en haar leden toenemen omdat juist die grotere verbanden mede dankzij verdere samenwerkingswinsten diensten en voorzieningen kunnen verschaffen voor de inwoners van de afzonderlijke natiestaten. Dit spoor zou je dan ook goed kunnen samenvatten als ‘staat volgt natie’. Dit is onder andere ook uitgewerkt door Castells (Castells 2010c).

Een tweede spoor – dat parallel aan het eerste spoor kan worden gevolgd – is dat van een interne reorganisatie binnen de natiestaten, met een herziening van de manier waarop de inbreng van de inwoners, de verdeling van de opbrengsten en de organisatie van de gemeenschap worden geregeld. Doel daarvan zou zijn om te zorgen dat actief mee doen in de gemeenschap voor alle inwoners weer een echte win/win-situatie wordt. Eén manier om dat te doen is door de organisatie van de samenwerking in de gemeenschap minder te baseren op gedragsregels en gedragsmechanismen en meer op interactiemechanismen en omgangsvormen. In gemeenschappen met

een beperkt aantal, vooral grote groepen met ieder een duidelijke groepsidentiteit is een besturing van de samenleving door het beïnvloeden van het gedrag van burgers, bedrijven en besturende instanties effectief. Door bijvoorbeeld geboden, verboden, subsidies en uitkeringen, vergunningen, belastingen en heffingen, boetes en dergelijke kan de overheid de deelnemers beïnvloeden om zich zodanig te gedragen dat er een goedlopende maatschappelijke samenwerking ontstaat die voor de meeste deelnemers ook voldoende oplevert om mee te willen blijven doen. In een netwerksamenleving waarin groepen klein zijn en veel deelnemers deel uitmaken van verschillende groepen en bijna iedereen een andere identiteit heeft, hangt ongeveer alles met alles samen en kan bijna niemand overzien wat het effect is van het eigen gedrag op anderen. Het wordt dan bovendien steeds moeilijker om goede regels op te stellen en moeilijker om de uitvoering van die regels te handhaven: er zijn voortdurend nieuwe regels nodig die gelden voor steeds kleinere groepen, terwijl de mensen in die groepen ook nog in andere groepen zitten waar dan weer andere regels voor gelden. Steeds vaker zien we dan ook dat goedbedoelde beleidsmaatregelen of persoonlijke acties leiden tot ongewenste resultaten of soms zelfs het oorspronkelijke probleem alleen maar groter maken. Klinkt bekend?

Een mogelijk alternatief is dan om beleid juist te baseren op de manier waarop de individuele burgers, bedrijven en bestuursinstanties met elkaar interacteren – dus ook meer gericht op samenwerking dan op individueel gedrag dat geen rekening houdt met de omgeving en de omstandigheden. Vergelijk het met het verschil tussen een kruispunt met stoplichten en een rotonde. Bij het kruispunt moeten auto's soms wachten op groen licht terwijl er helemaal geen ander verkeer is, maar krijgen ze wel een boete als ze toch doorrijden en geflitst worden door de verkeerscamera. Bij de rotonde gelden slechts een paar, simpele interactieregels waardoor de verkeersdeelnemers op basis van het gedrag van de andere deelnemers bepalen wanneer ze de rotonde op en weer af kunnen rijden. Door die interactieregels hebben ze meer soevereiniteit maar hangt hun mate van autonomie af van het gedrag van andere deelnemers: soms sta je bij een rotonde langer te wachten om erop te kunnen. Zo'n aanpak met interactieregels lijkt daarmee beter te passen bij een netwerksamenleving van vergaand geïndividualiseerde deelnemers.

Dit betekent niet dat alles in de maatschappij op de schop moet: er zijn eigenlijk al best een aantal voorbeelden waarbij in feite gestuurd wordt op interacties zonder dat we ons daar bewust van zijn. Neem bijvoorbeeld de ondersteuning door de overheid van sportverenigingen, musea, theaters en andere kunst- en cultuurinstellingen. Daarmee wordt de interactie gestimuleerd en ondersteund tussen burgers onderling en tussen burgers en bepaalde aanbieders. In zekere zin faciliteert de overheid hier platforms en podia (letterlijk) waarop andere actoren met elkaar kunnen interacteren en samenwerken. Een tweede voorbeeld is dat van de waterschappen: dat zijn zeer oude instellingen in vooral de laaggelegen delen van Nederland die er al eeuwenlang voor zorgen dat we droge voeten en voldoende grond- en drinkwater hebben. Het bestuur is regionaal georganiseerd en in handen van groepen burgers en bedrijven maar de nationale overheid faciliteert de waterschappen. In het verlengde hiervan kun je ook het Gemeentefonds zien als een manier om lokale burgers, bedrijven en bestuurders te helpen om samen en op een democratische manier lokaal een aantal zaken met elkaar te regelen en bovendien op plaatselijk niveau uit te werken hoe bepaalde soorten nationaal beleid het beste kunnen worden geïmplementeerd.

De afgelopen tientallen jaren is bovendien de *know-how* enorm gegroeid over hoe burgers, bedrijven en bestuur goed kunnen samenwerken, zelfs over landsgrenzen heen. Op economisch gebied is de vorming van wereldwijde *supply chains* een enorme prestatie, waarbij de activiteiten van grote aantallen bedrijven en werknemers over de hele wereld op een perfect georkestreerde manier in elkaar grijpen om samen een bepaald product op het juiste moment en tegen een lage prijs aan klanten te kunnen leveren. Daarvoor is enerzijds een hoop technologie ontwikkeld die samenwerking en communicatie ondersteunt, maar anderzijds zijn er ook veel organisatietechnieken ontwikkeld en hebben de betrokken deelnemers een stuk soevereiniteit afgestaan om dit mogelijk te maken (zie onder andere Castells 2010a, 2010b en 2010c). Een cruciale stap daarbij was de ontwikkeling en acceptatie van internationale standaarden op onder

andere het gebied van transport, waarbij bovenal de wereldwijde invoering vanaf eind jaren vijftig van de standaard zeecontainer onmisbaar was. Iedere fabrikant en transporteur moest daarvoor zijn eigen processen aanpassen, schepen moesten worden aangepast en havens verbouwd, maar juist daardoor konden de kosten van zee-, spoorweg- en wegvervoer dalen tot een slechts een fractie van de verkoopprijs. Op bestuurlijk gebied zijn op veel plaatsen door de overheid ook nieuwe samenwerkingsvormen ontwikkeld en toegepast met bijvoorbeeld keten- en netwerkregie in de publieke sector en andere nieuwe vormen van participatie door burgers en bedrijven en het betrekken van stakeholders en belanghebbenden (zie bijvoorbeeld De Bruijn en Ten Heuvelhof 2007, Steketee 2016, Jansen c.s. 2015, Geelen en Verhagen 2023). Hierdoor konden ook meerdere partijen aan tafel komen dan de klassieke sociale partners. Verder zijn op 'het maatschappelijk middenveld' weliswaar de vertegenwoordigers van de traditionele zuilen uit de jaren vijftig en zestig naar de achtergrond verdwenen maar zijn daar tal van niet-gouvernementele organisaties (ngo's) voor in de plaats gekomen die door, voor en namens burgers en bedrijven gemeenschappelijke activiteiten uitvoeren. Denk aan het Rode Kruis, Amnesty International, Natuurmonumenten, de KNVB, de ANWB en dergelijke. Deze worden bestuurd en voor een belangrijk deel gefinancierd door burgers en bedrijven maar in een aantal gevallen ook financieel ondersteund door de overheid. En soms worden ze zelfs ingeschakeld voor het uitvoeren van overheidstaken – zo was de ANWB lang verantwoordelijk voor de verkeersborden in Nederland. Een laatste voorbeeld om hier te noemen is de opkomst van de 'community' als organisatievorm van gemeenschappen en groepen. In feite is die vorm al zo oud als de mensheid, maar hij heeft een enorme stimulans gekregen door de opkomst van online platforms die het voor iedereen mogelijk maakten om communities van gelijkgestemden op te zetten waar mensen van over de hele wereld zich bij kunnen aansluiten, informatie kunnen uitwisselen en desgewenst tot gezamenlijke actie kunnen komen (zie onder andere Staal en Wagenaar 2019 en Ročak en Keinemans 2023).

Dit zijn voorbeelden van bestaande organisatiestructuren waarin het gedrag van burgers en bedrijven vooral beïnvloed wordt door het vormgeven van de onderlinge interactie dan van de individuele gedragingen. Deze aanpak lijkt daarnaast ook geschikt voor activiteiten die nu nog niet goed van de grond komen. Denk daarbij aan het samenbrengen van Europese burgers, bedrijven en overheden om de afhankelijkheid van Amerikaanse techbedrijven te verminderen. Om in Europa meer soevereiniteit op dit gebied te krijgen moeten gebruikers waarschijnlijk tijdelijk bereid zijn een stuk autonomie in te leveren door een tijdje met minder goed geïntegreerde softwaresystemen en apps te werken en moeten ze bovendien bereid zijn alle praktische ongemakken van overstappen naar nieuwe manieren van werken en softwaregebruik voor lief te nemen – denk alleen al aan het veranderen van emailadressen. Gebruikers zullen die stap alleen willen zetten als er binnen Europa voldoende bedrijven zijn die snel en effectief aan de slag gaan om vervangende software te ontwikkelen en te verbeteren, wat eigenlijk alleen mogelijk is als veel bedrijven nauw onderling gaan samenwerken en onderling snel standaarden afspreken. Dat zullen ze alleen doen als ze erop kunnen vertrouwen dat er voldoende gebruikers zijn die willen overstappen. Kortom: dit lukt alleen als er een sterke samenwerking en een goede onderlinge relatie en interactie ontstaat tussen veel betrokkenen (die deels bovendien onderling tegengestelde belangen hebben). Dit vergt dus een door overheden ondersteunde, internationaal gecoördineerde aanpak met een intensieve betrokkenheid van zowel bedrijven als burgers.

Iets dergelijks geldt voor de verduurzaming van economie en maatschappij – in feite van onze hele westerse manier van leven. Ook daar zijn veel spelers afhankelijk van wat anderen doen en komt dat tot nog toe steeds moeizaam of zelfs niet van de grond omdat er gestuurd wordt op het gedrag van individuele betrokkenen en niet of nauwelijks op het opzetten van structurele samenwerkingen en interacties. Een concreet voorbeeld: consumenten worden gestimuleerd om plastic te scheiden en aan te bieden voor hergebruik, waarmee recyclingbedrijven nieuw plastic maken dat door de industrie gebruikt kan worden in plaats van plastic dat uit aardolie komt – maar vervolgens koopt de industrie toch het goedkopere plastic uit aardolie omdat er geen harde

afspraken en wettelijke regelingen zijn, gaat het ene na het andere Nederlandse recyclingbedrijf failliet en wordt het plastic afval naar Azië getransporteerd om te worden gedumpt of verbrand. Ook hier is het organiseren door beïnvloeding van het individuele gedrag niet effectief en is bovenal de organisatie van de interactie over langere ketens heen cruciaal.

Belangrijk is dus dat er wordt uitgegaan van langdurige relaties en dus van de lange termijn, waarin het er om gaat om op langere termijn elkaar te versterken en elkaar te helpen het beste uit jezelf te kunnen halen. Kort gezegd: de organisatievormen moeten zich vooral richten op het vormgeven van de gemeenschap en niet op het individuele gedrag. Dit betekent ook een andere rol voor de overheid als organisator van de samenleving. Nu heeft de nationale overheid in veel gevallen vooral een soort bevoogdende rol ten opzichte van burgers, bedrijven en lokale bestuurders door zelf te bepalen hoe die zich moeten gedragen om een goed lopend sociaal en economisch verkeer in de samenleving te krijgen. Door het opzetten van goede interactiemechanismen en toe te werken naar structurele en voor alle deelnemers voordelige samenwerkingsverbanden en relaties krijgen de individuele burgers, bedrijven en bestuurders meer ruimte om zelf hun bijdragen aan het geheel vorm te geven op een manier die voor het totaalresultaat het beste is.

Gedrag dat individuele actoren op de korte termijn een voordeel geeft ten koste van andere actoren maar dat het groepsresultaat vermindert wordt hierin veel minder beloond dan in bijvoorbeeld de pure vrije marktorganisatie van relaties. Daarmee is dit ook een andere aanpak dan de maatschappelijke vormgeving die in de jaren tachtig en negentig onder de noemer van neoliberalisme is ingevoerd. De neoliberale ordening van de maatschappij was weliswaar ook deels gericht op de interactie tussen burgers en bedrijven maar daarbij werd grotendeels vertrouwd op de liberale ideologie dat het marktmechanisme automatisch leidt tot het maximale maatschappelijke nut. De rol van de overheid werd daarbij ingeperkt tot die van toezichthouder die marktverstoringen en monopolievorming moest voorkomen – met af en toe het instellen van prijsverhogende heffingen om te zorgen dat het gebruik van minder gewenste producten minder aantrekkelijk werd gemaakt. Hierbij kwam de soevereiniteit voor het bepalen van wat er op de markt werd gebracht grotendeels bij de bedrijven terecht, en daarbij was winstmaximalisatie vaak het overwegende motief (zie onder andere Van den Brink 2024, Mellink en Oudenampsen 2022 en Woltring 2024). Gebruikers kregen vooral veel autonomie in de vorm van nieuwe gedragsmogelijkheden, maar niet of nauwelijks reële zeggenschap over welke keuzes er waren. Daardoor was het mogelijk dat de gemeenschap op grote schaal activiteiten ontplooiden die op korte termijn prettig waren maar op langere termijn tot grote schade leidden en potentieel zelfs het voortbestaan van mens en natuur bedreigen. Onze menselijke gemeenschappen werden in feite parasieten die onze gastheren – de aarde en de natuur – uitzogen in plaats van er een wederzijds voordelige, evenwichtige en langdurig houdbare relatie mee te onderhouden. Maar ook binnen de gemeenschappen kwamen dergelijke parasitaire interactievormen meer naar voren. Zo ontstonden er door de liberalisering van de arbeidsmarkt en het ondernemerschap interactievormen waarbij werknemers, onderaannemers en zzp'ers worden uitgezogen. En steeds vaker werden in feite ook burgers in hun rol van consumenten en gebruikers uitgezogen door bedrijven, bijvoorbeeld door het voortdurend inleveren van hun data en hun aandacht in ruil voor het gebruik van bepaalde sociale media. In een ander essay heb ik uitgewerkt dat dit in feite neerkomt op een vorm van kolonisatie.

Toch zitten er in die neoliberale aanpak ook nog mogelijkheden om met dat instrumentarium een aantal hedendaagse problemen aan te pakken op het gebied van markten en marktwerving. Zo zijn er bij markten waar gewone regels niet goed genoeg zijn speciale arrangementen. Bijvoorbeeld bij de exploitatie van van nature schaarse middelen kan niet zomaar ieder bedrijf de markt op: alleen bedrijven met een vergunning dan wel concessie kan meedoen en die moeten dan aan allerlei extra regels voldoen. Denk aan delfstoffenwinning maar ook aan radiofrequenties, energieleveranciers en de spoorwegen. Een dergelijke aanpak zou op zich ook kunnen worden uitgebreid naar interactiegebieden met sterke netwerkeffecten. Bij dergelijke gebieden ontstaat uit de interacties na verloop van tijd altijd een monopolie of oligopolie. Daarom geldt daar nu al

vaak aparte regulering met bijvoorbeeld een splitsing tussen netwerkbeheerders en bedrijven die op dat netwerk opereren en eventueel zelfs nationalisatie van het netwerk als zodanig. Dit kan potentieel ook een model zijn voor internetplatforms en sociale media. Voor de gebruiker is het bij deze interactiegebieden vaak *take it or leave it* en voor de aanbieder *the winner takes all* - en daarvoor gaan ze vaak heel ver om gebruikers verslaafd te maken en zijn ze bereid lang verlies te maken tot de concurrentie het opgeeft (zie bijvoorbeeld Giridharadas, 2019 en NRC 2025)

Tot slot nog een voorbeeld van een interactiegebied waar weliswaar commerciële partijen bij betrokken zijn maar het prijsmechanisme niet het belangrijkste sturingsmiddel is tussen klanten en leveranciers. In de thuiszorg wordt de laatste jaren geëxperimenteerd met nieuwe organisatievormen nadat steeds duidelijker werd dat de neoliberale manier van organiseren niet goed werkte: de kosten bleven hoog, de werknemers klaagden over hoge werkdruk en tijdgebrek voor goede contacten en cliënten waren niet tevreden. Het mechanisme van sturing op vastgestelde tijdsduur en aantallen behandelingen en een centrale rol van de zorgverzekeraars bij de inkoop van zorg werkte hier onvoldoende. In vernieuwende aanpakken wordt onder andere gewerkt met wijkteams waarin meerdere soorten zorg onderling op elkaar worden afgestemd door caseregisseurs die nauw met de cliënten overleggen (Visie eerstelijnszorg 2030). Ook wordt er door de vereniging van verpleegkundigen uitgeprobeerd hoe onnodige handelingen achterwege kunnen worden gelaten als die bij een bepaalde cliënt niet zinvol zijn (V&VN, 2024). In beide gevallen zijn ook de zorgverzekeraars als financiers van de zorg nauw betrokken. Hier wordt dus in gewerkt op basis van interacties en een geode en structurele relatie tussen de betrokken actoren en met een belangrijke rol voor de gebruiker van de zorg.

Dit zijn voorbeelden die duidelijk maken dat beleid door het faciliteren van interacties in plaats van door sturen op het gedrag van actoren al op een aantal plaatsen gebeurt, maar dat we het nu in een ander kader kunnen plaatsen en er een andere betekenis aan verlenen. Anders gezegd: we kunnen dit gebruiken voor het vertellen van een nieuw verhaal door deze bestaande ontwikkelingen te plaatsen in een nieuw perspectief. We bekijken dan het verleden vanuit een nieuw, toekomstgericht gezichtspunt. We veranderen niet de feiten maar creëren wel een nieuwe betekenis – en veranderen ook de rollen, personages en verhaallijn.

Door bij het vormgeven van de samenwerking in de gemeenschap de nadruk te leggen op de inrichting van relaties en interacties krijgen burgers, bedrijven en bestuurders in een aantal gevallen meer soevereiniteit: zij zijn verantwoordelijk voor het bepalen van hun eigen gedrag waarbij ze zich als het goed is laten leiden door wat de andere partij(en) in de relatie doen of laten dan wel willen doen of juist willen vermijden. Dit zou in de meeste gevallen moeten leiden tot ‘sociaal gedrag’, gericht op wederkerigheid en terugkerende interacties binnen een langdurige relatie. Een grote vraag is dan of dit ten koste gaat van de autonomie dan wel het handelingsvermogen van de actoren. Hierboven hebben we immers gezien dat autonomie en soevereiniteit vaak communicerende vaten zijn en dat meer van het één ten koste gaat van het andere. Bij deze andere manier van organiseren zou het goed kunnen dat die autonomie voor de meeste burgers niet achteruitgaat en wellicht in een aantal gevallen zelfs groeit – waarmee een cruciale verandering in het regime optreedt en de mechanismes en wetmatigheden in onze huidige gemeenschap fundamenteel veranderen. Cruciaal om dit te realiseren lijken drie dingen. Allereerst is het zaak de werking van de gemeenschap beter te structureren en daarmee meer grip te krijgen op het historische proces. Op basis van wat hierboven beschreven is vergt dat enerzijds overhevelen van een stuk soevereiniteit van de natiestaat naar overkoepelende internationale organen en anderzijds het inrichten van de samenleving op basis van interactievormen zodat burgers, bedrijven en lokale bestuurders meer soevereiniteit krijgen. De natiestaat krijgt minder soevereiniteit maar meer autonomie in de zin dat die slagvaardiger wordt en beter in staat is de doelen van de gemeenschap te bereiken doordat de uitvoering deels elders wordt belegd. In feite worden daarmee twee nieuwe kantelpunten bereikt in het historisch proces van de gemeenschappen. In de tweede plaats betekent deze nieuwe manier van sturing ook dat een

aantal bedrijven een stuk soevereiniteit kwijtraken omdat internationale organen, natiestaten en burgers juist meer invloed krijgen op een aantal ontwikkelingen.

In de derde plaats kan een organisatie van de gemeenschap op basis van relaties ertoe leiden dat de samenwerkingswinst binnen de gemeenschap toeneemt. Dat kan op meerdere manieren – die elkaar ook nog eens kunnen versterken. Zo kan de dynamiek tussen de vier types samenwerkers veranderen waardoor mensen hun inbreng in de samenwerking vergroten. Bovendien kan door de andere organisatie van de samenwerking en een verandering in de rollen en interacties de samenwerking als geheel efficiënter en effectiever worden, waardoor met dezelfde inbreng méér kan worden bereikt. En last but certainly not least kan door een organisatie op basis van relaties beter gebruik worden gemaakt van de netwerkstructuur van de hedendaagse gemeenschappen en kan worden geprobeerd zogenaamde ‘netwerkeffecten’ te creëren waardoor met relatief kleine inspanningen grote effecten kunnen worden bereikt – en dan ook nog sneller dan we denken.

Soevereiniteit en autonomie blijven dus in veel opzichten communicerende vaten maar ze worden anders verdeeld binnen de gemeenschappen en de autonomie kan toenemen doordat de samenwerkingswinst groter wordt.

Een laatste aspect bij het gebruik van relaties en interacties als basis voor beleid en sturing is dat het ook de basis biedt voor de natiestaat om breder dan nu te kijken met welke actoren er allemaal relaties moeten worden opgezet. Dit sluit aan op ideeën die de afgelopen jaren steeds meer naar voren komen om ook de natuur, dieren, rivieren, bossen en dergelijke te beschouwen als gelijkwaardige partners met eigen rechten. In zo’n nieuwe benadering zou de overheid namens de gemeenschap kunnen bepalen met welke niet-menselijke actoren er een betere relatie moet worden opgezet en hoe dan de interacties met die actoren eruit zouden moeten zien.

Het verhaal van de natiestaat: hoe gaat het verder?

In deze paragraaf hebben we gezien dat iets meer dan tweehonderdvijftig jaar geleden de natiestaat als nieuw personage opdook in de geschiedenis en sindsdien een heel levensverhaal heeft beleefd – waarbij de natiestaat als organisatievorm van gemeenschappen inmiddels de toongevende vorm is geworden en ruim 190 landen deze vorm hebben ingevoerd. De natiestaat is in die periode een steeds belangrijker rol gaan spelen in het leven van individuele mensen, bedrijven en lokale bestuurders. Via onder andere het onderwijs en de nationalisering van de leefomgeving zijn individuele mensen steeds meer staatsburgers geworden waarvan het onderdaan zijn van hun natiestaat een belangrijk deel van hun identiteit is gaan vormen – zozeer zelfs dat onder bepaalde omstandigheden burgers massaal hun leven geven ter bescherming van de natiestaat. We hebben ook gezien dat de natiestaat geen natuurverschijnsel is dat vanzelf is ontstaan: het is een lang wordingsproces geweest waarin het bewust ontwikkelen en vertellen van verhalen een essentieel onderdeel uitmaakte. Historici en andere soorten wetenschappers hebben daar een belangrijke rol in gespeeld, evenals kunstenaars, literaire schrijvers en dergelijke. Ook kwam naar voren dat het beeld van wat nou de essentie was van de natiestaat in de loop der tijd steeds veranderde en werd aangepast aan nieuwe inzichten en veranderende omstandigheden – de nationale identiteit is dus allerm minst een vaststaand gegeven en iets dat we als burgers ook opnieuw zouden kunnen veranderen.

In het levensverhaal van de natiestaat als organisatievorm bleek dat de natiestaat de afgelopen decennia tegen zijn eigen grenzen aan is gelopen en steeds minder in staat blijkt te zijn om de rol die hij zich heeft aangemeten ten opzichte van zijn inwoners goed uit te voeren. Zijn handelingsvermogen is gaandeweg uitgehold, in de eerste plaats doordat de gemeenschappen ofwel de naties van de afzonderlijke landen als het ware zijn doorgegroeid en over landsgrenzen heen steeds meer met elkaar verbonden en verweven zijn geraakt. Internationale ontwikkelingen hebben een steeds grotere invloed op het leven van burgers en bedrijven, maar individuele landen hebben steeds minder mogelijkheden om op het internationale toneel ontwikkelingen bij te sturen. In de tweede plaats heeft het binnenlandse proces van verdergaande specialisatie en integratie – het groeiproces binnen de gemeenschap – ertoe geleid dat er steeds meer groepen

zijn ontstaan met allemaal een andere rol en waarbij individuele mensen en bedrijven onderdeel zijn van meerdere groepen tegelijk. Daardoor is het steeds lastiger geworden de maatschappij te besturen door het beïnvloeden van het doen en laten van de afzonderlijke groepen, burgers, bedrijven en lokale bestuurders.

In feite lijkt de natiestaat in een soort identiteitscrisis te zijn beland. We hebben hierboven ook een aantal mogelijkheden gezien waarmee de natiestaat uit die crisis kan komen door zich als het ware opnieuw uit te vinden. Daartoe zou er een nieuw verhaal moeten komen van de natiestaat, met een aangepaste identiteit, een andere manier van interne organisatie en een aangepaste rol op het internationale toneel. De natiestaat zal stukken soevereiniteit moeten overdragen naar het internationale en het regionale niveau, waarbij ook de rollen en identiteiten veranderen van burgers, bedrijven, lokale bestuurders en van andere relevante groepen als ngo's. Als dat lukt, zal dat ook een nieuwe impuls geven aan de samenwerking binnen de gemeenschap waardoor ook de voordelen weer toenemen van het onderdeel zijn van het grotere verhaal. De afgelopen pakweg twintig jaar is in veel landen voor veel individuen de samenwerkingswinst afgenomen en vaak ook nog schever verdeeld geraakt, waardoor het inleveren van soevereiniteit in ruil voor meer autonomie en handelingsvermogen ter discussie is komen te staan. In de volgende paragraaf zullen we daarom dieper ingaan op de bronnen van het historisch proces en de groeifactoren die daarbij betrokken zijn en de basis vormen voor het verhaal van onze gemeenschappen en groepen.

7. Groeifactoren

Tot nog toe hebben we alleen in heel algemene termen gesproken over het proces van groei in gemeenschappen en groepen waardoor gaandeweg nieuwe subgroepen ontstaan en verdere specialisatie en integratie ontstaan. Het is belangrijk om daarbij te beseffen dat die groei niet het gevolg is van een bewust beleid van mensen maar een intrinsiek aspect dat als emergente eigenschap voortkomt uit de interacties in een complex systeem. Menselijke gemeenschappen zijn wat dat betreft vergelijkbaar met ecosystemen waarbinnen de beschikbare hulpbronnen steeds beter en intensiever benut worden – met steeds meer hergebruik van wat er al is – door een voortdurend proces van evolutie. Bij die evolutie draait het om enerzijds het ontstaan van nieuwe soorten en variaties daarvan en anderzijds de selectie van de best passende varianten die vervolgens vaker voorkomen en een eigen plaats in het ecosysteem krijgen. Dat is ook precies de motor achter het historische proces – waarbij toenemende individualisering in feite onderdeel is van dat proces van voortdurende variatie. Dergelijke processen vinden zelfs plaats bij ecosystemen waarin de hoeveelheid energie en hulpbronnen die van buitenaf worden toegevoegd hetzelfde blijven: in bijvoorbeeld het oerwoud blijft de hoeveelheid toegevoegde energie van buitenaf constant (de zon is niet méér gaan schijnen) maar is het vooral een steeds efficiënter gebruik van wat er al is. Waardoor daar méér biomassa kan ontstaan dan in bijvoorbeeld plantages die net zoveel zonlicht, water en voedingsstoffen van buitenaf krijgen. Dit voorbeeld laat ook zien dat het veel uitmaakt hoe de samenwerking en interacties binnen ecosystemen en dus ook menselijke gemeenschappen worden georganiseerd.

Om het proces van het ontstaan van samenwerkingswinst en de groei of krimp daarvan te analyseren kunnen we gebruik maken van het begrippenkader dat binnen de economie is ontwikkeld om productiviteit te onderzoeken (zie onder andere Plaat 2025, De Bondt 2021). Dat kader is ook toepasbaar op bijvoorbeeld meer sociale en culturele aspecten van gemeenschappen, zoals de ontwikkeling van nieuwe kennis, het ontstaan van nieuwe vormen van cultuur zoals films, documentaires, nieuwe muziekgenres, de opkomst van digitale media en dergelijke.

Bij de analyse van productie en productiviteit verklaren economen de groei van de uitkomsten van interactie en samenwerking door enerzijds de inzet van verschillende productiefactoren en anderzijds de manier waarop die productiefactoren met elkaar worden gecombineerd in een productieproces – in feite de interacties binnen de gemeenschap. Dit laatste zou je de 'gemeenschappelijke opbrengst' kunnen noemen, de extra opbrengst die bovenop de inzet van

afzonderlijke actoren ontstaat door de samenwerking binnen de gemeenschap. Bij productiefactoren gaat het vooral om arbeid en kapitaal, waarbij kapitaal niet alleen om geld gaat maar vooral ook om machines, gebouwen, transportmiddelen, computers, technologie en dergelijke.

Bij arbeid geldt dat in veel landen de enorme bevolkingsgroei vanaf pakweg 1900 een enorme impuls heeft gegeven aan de groei van samenlevingen. Na de Tweede Wereldoorlog is dat in veel landen een tijdlang nog versterkt door wat ook wel 'het demografisch rendement' genoemd wordt: de situatie waarin binnen de bevolkingsopbouw de mensen in de werkzame leeftijd een relatief groot aandeel hebben. Er is dan maar een beperkt deel van de gemeenschappelijke opbrengst nodig om niet-werkenden zoals kinderen en ouderen te onderhouden. Momenteel is in de meeste landen in Europa, de Amerika's en grote delen van Azië sprake van een kleiner of zelfs negatief wordend demografisch rendement en steeds vaker ook van een krimp van de bevolkingsomvang. Dit heeft op zich ook een verkleinend effect op de gemeenschappelijke opbrengst in deze gemeenschappen.

Bij kapitaal geldt eveneens dat deze factor in de naoorlogse jaren een belangrijke rol gespeeld heeft bij de groei. Mede door het industrialisatieproces zijn machines en technologie een steeds grotere rol gaan spelen in het productieproces, niet alleen in economisch opzicht maar ook bij de voortbrenging van kunst, cultuur, sport, menselijk contact en dergelijke. De inzet van kapitaal lijkt nog altijd te groeien, waarbij het steeds vaker gaat om digitale technologie. Door velen wordt gedacht en gehoopt dat de inzet van meer machines en apparaten kan helpen om de gevolgen van de krimpende bevolking kan opvangen. Een belangrijk aandachtspunt daarbij is echter wel dat machines en apparaten veel energie gebruiken en daarmee ook een belangrijke bijdrage leveren aan de klimaatverandering. Er wordt weliswaar gewerkt aan een transitie van fossiele brandstoffen naar duurzame en minder vervuilende energiebronnen maar dat kost tijd en geld. Bovendien is een deel van de nieuwe apparaten zeer energieintensief: de datacenters die nodig zijn voor AI c.q. kunstmatige intelligentie zijn enorme energieslurpers en belemmeren de energietransitie.

De manier van combineren van de productiefactoren wordt door economen aangeduid als de multifactorproductiviteit, het stuk van de gemeenschappelijke opbrengst dat niet toegerekend kan worden aan arbeid of kapitaal op zich. Een concreet voorbeeld: als er één procent meer arbeid wordt ingezet en één procent meer kapitaal en de gemeenschappelijke opbrengst neemt met twee procent toe, dan is de multifactorproductiviteit verantwoordelijk voor de extra één procent. Op de één of andere manier wordt er dus slimmer en intensiever samengewerkt. Belangrijke bronnen voor die multifactorproductiviteit zijn bijvoorbeeld kwaliteitsverbetering van de arbeid door onder andere meer opleiding en ervaring en meer specialisatie en verbetering van de productiefactor kapitaal door ondermeer betere machines, computers, software en in het algemeen de toepassing van nieuwe technologie. Daarnaast is een behoorlijk deel van de toename van de multifactorproductiviteit de afgelopen anderhalve eeuw mogelijk gemaakt door een toenemend energieverbruik uit voornamelijk fossiele brandstoffen. Last but not least is er ook veel verbeterd in de manier waarop de verschillende productiefactoren worden gecombineerd, dus in de manier waarop samenwerking en interacties worden georganiseerd.

Door de krimpende hoeveelheid beschikbare arbeid, de remmende effecten van het energieverbruik op de inzet van meer machines en apparaten zal het op een toekomstbestendige manier op peil houden van de gemeenschappelijke opbrengst in ieder geval voor een deel moeten komen van slimmer en intensiever samenwerken binnen de gemeenschap. Investeren in onderwijs en onderzoek is daarbij belangrijk. Daarnaast is het echt cruciaal om de organisatie van de samenwerking binnen en tussen natiestaten verder te verbeteren en om te zorgen dat de dynamiek tussen de vier types samenwerkers zodanig is dat zoveel mogelijk mensen zich inzetten voor de gemeenschap en een actieve rol spelen in het grotere verhaal.

8. Rollen in verhalen. Over speelruimte en actorschap

Meer en beter samenwerken als burgers, bedrijven en bestuurders binnen onze gemeenschap is dus belangrijker dan ooit – maar toch is dat waar we steeds meer moeite mee lijken te hebben. En daarmee zijn we weer terug bij het grotere verhaal en onze rol daarin. We hebben hierboven gezien dat er een historisch proces is met toenemende specialisatie en integratie binnen de gemeenschap en waardoor tegelijkertijd ‘integrerenden’ en achterblijvers ontstaan. Dat historisch proces is een complex systeem dat wordt bepaald door de interactie tussen de onderdelen en ontwikkelt zich van kantelpunt naar kantelpunt, waarbij steeds een nieuwe stap in de tijd gezet wordt en het systeem wezenlijk veranderd is. Individualisering is een onlosmakelijk deel van dat proces, dat is geen individuele keuze maar iets dat ons overkomt en waar we mee moeten leren omgaan. De gemeenschap splitst zich op in voortdurend kleinere groepen waarbij ieder mens deel uitmaakt van steeds meer groepen en iedere groep bestaat uit mensen die ook in steeds meer andere groepen zitten. De identiteit van een individu wordt daarmee minder dan voorheen bepaald door het lidmaatschap van een specifieke groep en dat maakt het voor iedere nieuwe generatie lastiger een passende eigen identiteit te vinden. Niet alleen zijn er meer groepen dan voorheen om een deel van je identiteit mee te creëren, maar je identiteit wordt ook steeds gelaagder en meervoudiger. Daarom verschuift bij identiteit de balans van identiteit als iets vastomlijnds dat je bent langzaam meer naar identiteit als datgene dat in de loop van de tijd de constante factor is die allerlei gebeurtenissen verbindt – en dus krijgt het levensverhaal een belangrijker rol in het vormgeven van individuele identiteit. Uiteraard zijn individuen de hoofdpersoon in hun eigen levensverhaal, maar we spelen ook allemaal rollen in de verhalen van anderen – die ook weer in ons verhaal betrokken zijn. En met het ontstaan van nieuwe groepen komen er ook voortdurend nieuwe niet-menselijke personages bij zoals groepen en gemeenschappen. Ook die hebben een levensverhaal en een historisch proces die beïnvloed worden door het gedrag van andere individuen en groepen en omgekeerd weer een rol spelen in al die individuele levens. Gaandeweg is hierdoor een enorm netwerk ontstaan van onderling verbonden en verweven verhalen: de netwerksamenleving waarin ongeveer alles direct of indirect met alles samenhangt.

Dit is in feite het decor waartegen individuele verhalen zich afspelen in het theater van het leven. Ieder individu is hoofdpersoon in zijn of haar eigen verhaal en speelt ook rollen in de verhalen van anderen, die omgekeerd weer een rol spelen in het verhaal van dat individu. In die zin is ieder van ons een ‘verbonden individu’. Welk verhaal je precies bekijkt hangt af van je gezichtspunt, je perspectief. Bij het invullen van de rol van de acteurs en spelers zijn twee aspecten cruciaal: soevereiniteit en autonomie. Het eerste gaat zoals gezegd over wat iemand kan en mag beslissen in een bepaalde situatie, het tweede over wat iemand daadwerkelijk kan doen. Het eerste geeft aan wat iemands speelruimte is en het tweede welke gedragsopties en handelingsvermogen iemand binnen die speelruimte heeft. Op een bepaalde manier bekeken komt dan tot uiting hoe beschaafd iemand is: het handelingsvermogen wordt bepaald door hoe goed iemand de beschikbare middelen beheerst om ze te gebruiken om zijn of haar doel te bereiken, het maken van de keuzes wordt bepaald door hoe goed iemand zichzelf beheerst: kiest iemand bijvoorbeeld altijd voor de weg van de minste weerstand, voor snel eigen succes en een comfortabel leven – of is iemand bereid tot grote inspanning en opoffering om bijvoorbeeld iemand anders te helpen of een lastige uitdaging aan te kunnen? Hoe gaat iemand om met tegenslagen en verlies? Kan iemand zichzelf gaandeweg opnieuw uitvinden, zijn of haar zwakheden overwinnen, tot nieuwe inzichten en kwaliteiten komen? Is iemand trouw aan anderen of laat hij of zij anderen vallen als het moeilijk wordt? En omgekeerd: durft iemand met een ander te breken als er sprake is van een giftige relatie? Dat zijn voorbeelden van vragen die bepalend zijn voor wat voor rol iemand speelt in zijn of haar eigen leven, en in de levens van anderen. Is iemand een alledaagse held, een tragische held of een klassieke held?

Voor ieder individu geldt dat de kern van het eigen verhaal en de essentie van de eigen identiteit vooral gevonden kunnen worden in enerzijds de rode draad in het eigen levensverhaal en anderzijds de verbinding met de verhalen van anderen en met het grotere verhaal. Die twee dingen

zijn geen vaststaande gegevens maar kun je al doende en al vertellend zelf ontdekken en construeren. Tot op zekere hoogte zit hier een element in van een self-fulfilling prophecy, of misschien beter gezegd van een zichzelf verwerkelijskend verhaal: als je een bepaalde rode draad in je levensverhaal hebt ontdekt en je gaat je leven daar meer op richten en ernaar handelen, dan kan die rode draad ook sterker en echter worden.

Het bovenstaande geldt voor individuen als hoofdpersonen maar ook voor de verhalen van bijvoorbeeld gemeenschappen en van natiestaten. Door het historisch proces maar zeker ook door de mede daaruit voortgekomen enorme bevolkingsgroei van de mensen in de afgelopen pakweg tweehonderd jaar is er niet alleen sprake van een toenemende verbondenheid binnen de menselijke gemeenschap maar ook van een toenemende verstrengeling van de mens en de rest van de planeet. Het doen en laten van de mens heeft een steeds groter effect op het andere leven op de aarde en zelfs op de planeet als geheel. Maar omgekeerd wordt de mens daardoor steeds kwetsbaarder voor de gevolgen van die effecten voor hemzelf. Tegelijkertijd is binnen de mensheid meer en meer spanning tussen achterblijvers en integrerenden. De balans tussen achterblijvers en integrerenden is verschoven waardoor de achterblijvers een grotere rol zijn gaan spelen en als het ware op de rem trappen. Dat is niet omdat ze dom zijn, onvoldoende geïnformeerd, naïef of van nature conservatief. Het is omdat er een balans verschoven is waardoor ze per saldo meer soevereiniteit zijn kwijtgeraakt dan ze aan autonomie hebben gewonnen – of zelfs zowel soevereiniteit als autonomie zijn kwijtgeraakt. Dat is een inherent onderdeel van het historisch proces, en in een andere fase kunnen mensen die nu vooral integrerenden zijn juist in de hoek van de achterblijvers belanden en omgekeerd. Als we dit beter gaan beseffen, kunnen we inzien dat polarisatie niet helpt maar ook niet terecht is: het achterblijven van de één hangt samen met het integreren van de ander en we zullen als gemeenschap moeten zorgen dat we de nadelige effecten daarvan op de een of andere manier opvangen of tenminste beter dragelijk maken. Het minste dat integrerenden kunnen doen is erkennen dat er achterblijvers ontstaan en dat het niet hun eigen schuld is. Van daaruit kunnen achterblijvers getroost worden en kan worden meegedeeld met en begrip getoond voor hun gevoelens. In feite gaan ze door een rouwproces heen en het kost tijd om het verlies te verwerken – en daarbij komen vaak gevoelens van wanhoop, woede en jaloezie naar boven. Verder kunnen we als gemeenschap ook achterblijvers helpen om gaandeweg de balans in hun leven te laten verschuiven naar de kant van integrerenden, onder andere door iets te veranderen in de verdeling van soevereiniteit en autonomie in de gemeenschap. Dat kan onder meer door de organisatie van de gemeenschap aan te passen. Bijvoorbeeld door een stuk soevereiniteit te verschuiven van de natiestaat naar regionale niveaus dan wel door te zorgen dat er ook in achterblijvende gebieden voldoende voorzieningen aanwezig zijn om de autonomie van burgers, bedrijven en bestuurders op peil te houden. En dit is dan geen filantropie van de integrerenden maar óók een eigenbelang voor hen: hierdoor kan de dynamiek tussen de vier types samenwerkers positief blijven waardoor de ‘gemeenschappelijke opbrengst’ hoog blijft en niet gaat krimpen waardoor de autonomie van iedereen minder wordt.

In het algemeen is het zaak om de achterblijvers in het post-integratieregime weer nauwer bij de gemeenschap te betrekken, hun autonomie weer te versterken en te zorgen dat ze een rol kunnen spelen die leidt tot trots en het gevoel gewaardeerd te worden door de rest van de gemeenschap. Dat is des te belangrijker voor individuen die in meerdere groepen zitten die in deze post-integratiefase zitten. Bijvoorbeeld door een bepaalde combinatie van beroep, regio, familie en gender – zoals jonge boeren op een leeglopend platteland voor wie het steeds moeilijker wordt een partner te vinden. Zij willen wel de normen en waarden blijven uitdragen van de gemeenschap waarin ze zijn opgegroeid en dus hun groepsidentiteit verwezenlijken. Zij zitten in een systeem dat hen vaak een bepaalde kant op dwingt, wat bijdraagt aan het gebrek aan soevereiniteit en vaak ook autonomie. Om dat terug te krijgen zou je moeten ‘omdenken’ en een perspectief creëren waarbij individuen en eventueel groepen een andere rol krijgen in de ogen van anderen en van zichzelf. Een aandachtspunt daarbij is wel dat *economische* waarde wordt toegekend op basis van uiteindelijk het financiële systeem en de markten – met hooguit de overheid die iets aan het

verdeelvraagstuk kan doen (Desai 2018). Maar *culturele* waarde kan natuurlijk wèl op een andere manier worden verkregen, in eerste instantie zonder directe financiële waarde. Hierbij kunnen verhalen juist weer helpen, bijvoorbeeld door dergelijke individuen een rol te geven van hoeder en bewaarder van collectief erfgoed of andere gemeenschappelijke waardevolle zaken zoals natuur, landschap en dergelijke. In het verlengde daarvan kan een regio meer aan recreatie en toerisme gaan doen, waarbij het verhaal van de regio en van de achterblijvers een bijdrage kan leveren aan de authenticiteit en aantrekkelijkheid van de streek. Soms kan juist de tragische kant van een gebied in een vorm gegoten worden die bezoekers aanspreekt. En een heel ander spoor is misschien om juist meer mensen naar de regio toe te trekken en daar een nieuw of alternatief integratieproces te starten. Bijvoorbeeld juist door ‘import’ uit andere regio’s en de steden te trekken of zelfs immigranten uit het buitenland en die nieuwelingen op te nemen in de eigen gemeenschap. In zekere zin komt dit neer op het herstellen van de verbinding van zo’n regio met de rest van de netwerksamenleving. In Frankrijk is gebleken dat bepaalde stukken van ontvolkend platteland weer opbloeiden door bijvoorbeeld de komst van een nabijgelegen station van de hogesnelheidslijn dan wel van de komst van snel internet.

Het bedenken en aanpassen van onze eigen verhalen en van die van de groepen en gemeenschappen waar we deel van uitmaken kan ons dus helpen om onze rollen beter te spelen of zelfs geheel nieuwe rollen aan te nemen en mee te gaan in de ontwikkelingen en plottwists van de grotere verhalen waar we ons in bevinden. Daarbij is het nuttig ook te kijken naar een bepaald type verhalen: de toekomstverhalen. Literaire voorbeelden daarvan zijn science fiction, utopieën, doemscenario’s, apocalyptische horrorverhalen, profetieën, dromen en nachtmerries. Daarnaast zijn ook de toekomstverkenningen van allerlei organisaties een interessant genre, waarin op basis van allerhande technieken op een gestructureerde manier wordt onderzocht wat er op ons afkomt als we niets doen, welke opties er zijn om dingen bij te sturen en in hoeverre meer radicale veranderingen kunnen helpen om een aantrekkelijker toekomst te bereiken. Binnen Nederland maken onder andere CPB, SCP, PBL en andere planbureaus dat soort verkenningen en scenario’s. Internationaal doen onder meer de VN, het IPCC, de EC en de OESO dergelijk onderzoek.

Belangrijke thema’s bij de toekomstverhalen zijn ongelijkheid in vermogen en macht, klimaatverandering, bevolkingskrimp, migratiestromen, oorlog en vrede, de transitie naar een duurzamer economie en een betere omgang tussen mens en natuur, globalisering, het risico van pandemieën en hoe we kunnen omgaan met de vele technologische ontwikkelingen die door grote bedrijven over ons uitgestort worden zonder dat we daar grip op hebben.

Voor ons als acteurs in dit theater en personages in deze verhalen is het vooral van belang tijdig te weten welke ongewenste kantelpunten we koste wat kost willen voorkomen of vertragen en welke positieve kantelpunten we juist zouden willen versnellen. En daarbij zou het helpen als we niet alleen acteurs en personages zijn die rollen spelen maar als we ook invloed kregen op het schrijven van de scripts bij deze thema’s. Hierboven hebben we al veel voorbeelden gezien die aangaven dat we door het veranderen van perspectieven en het aanbrengen van nieuwe verbanden in staat zijn om de verhalen van onszelf maar ook van gemeenschappen kunnen veranderen. Daarbij staat de beeldvorming centraal, ook vaak als ‘framing’ aangeduid en we hebben door de opkomst van de sociale media en van het populisme gezien hoe krachtig de beeldvorming kan zijn in het sturen van ons denken en ons doen en laten. En beeldvorming bestaat uit het bedenken en verspreiden van een verhaal – waarmee we opnieuw terug zijn bij de rode draad van dit essay.

We hebben de nodige ingrediënten gezien waarmee we een positief verhaal kunnen ontwikkelen waarin we een aantal huidige problemen kunnen oplossen en ongewenste kantelpunten hopelijk nog voorkomen. Om dit te realiseren zijn samenwerking en aanpassing van de organisatie van die samenwerking cruciaal en zullen we ook zelf als individu ons verhaal moeten aanpassen en bepalen waar we onze autonomie willen vergroten door soevereiniteit in te leveren en andersom en waar we onszelf willen overstijgen om een heldenrol te spelen in het grotere verhaal.

Veel van wat we zouden kunnen en misschien wel moeten doen en laten weten we eigenlijk al, maar toch gedragen we ons daar vaak niet naar. Er is regelmatig een aantal dingen dat ons tegenhoudt om te veranderen, en die dingen komen er in feite op neer dat we als individu en als gemeenschap last hebben van de verslavende effecten van het historisch proces en de groei die ermee gepaard gaat. Dat is misschien nog het duidelijkst te zien bij het gebruik van energie en bij het gebruik van technologische vernieuwing.

Op energiegebied geldt dat de aarde en de natuur in feite zowel een gigantische zonnecollector zijn als een enorme batterij en energieopslag. We zijn als mensheid volledig afhankelijk van de aarde en de natuur, ook al beseffen veel mensen dat niet. We zijn door het grootschalig gebruik van fossiele brandstoffen in de veronderstelling dat we superkrachtig zijn maar dat is energie en vermogen die in de loop van miljoenen jaren zijn opgebouwd en nu in korte tijd wordt opgebruikt. Het is een soort doping waar we vanaf moeten om in een nieuwe balans te komen tussen mens en planeet. Daar is echter veel weerstand tegen bij delen van de wereldbevolking – en dan vooral in het westen. Zoals met alle doping zijn gebruikers verslaafd geraakt en is het gebruik integraal onderdeel geworden van hun identiteit en hun verhaal. Hun identiteit en verhaal zijn gebaseerd geraakt op wat ze allemaal kunnen dankzij fossiele brandstoffen en niet zozeer op wat ze – letterlijk – ‘op eigen kracht’ kunnen.

De weerstand tegen overstappen naar duurzame energiebronnen zit in de eerste plaats bij het idee dat je jezelf niet meer kunt zijn zonder gebruik van fossiele brandstoffen. Veel mensen ervaren dit als een krimpsituatie. Ook dat is een verhaal van verlies en rouw en iets dat mensen liever uitstellen. In de tweede plaats is er sprake van ‘cognitieve dissonantie’: mensen weten op zich wel dat dit niet eeuwig kan doorgaan maar nog één keertje dit en nog één keertje dat kan toch geen kwaad? Zoals veel verslaafden worden er smoezen verzonnen en ontstaat uitstelgedrag. Omdat mensen in dit soort gevallen innerlijk verdeeld zijn kan er sterk emotioneel gereageerd worden op eventuele kritiek – maar ook op mensen die laten zien dat je best zonder kunt. Die zijn in de ogen van gebruikers min of meer een soort verraders die hen er dagelijks aan herinneren dat ze zichzelf voor de gek houden, en dat kan leiden tot veel emoties. In de derde plaats zijn er wel degelijk alternatieven voor het gebruik van fossiele brandstoffen, maar die vergen nieuwe collectieve actie en dus nieuwe beperkingen van de eigen soevereiniteit – maar deze keer niet om iets te nieuws te kunnen en een grotere autonomie te krijgen maar vooral om iets te kunnen blijven doen dat nu ook al kan. Er is dus geen directe voordeel als winst – alleen het perspectief van het voorkómen van een nadeel maar dat is iets dat een minder wervend perspectief is. In de vierde plaats zijn er veel en krachtige gevestigde belangen die er veel voordeel bij hebben als het gebruik van fossiele brandstoffen nog een tijdje hoog blijft. De mensen en bedrijven met die belangen passen voortdurend verdragings tactieken toe waar een deel van de bevolking door de eerste drie redenen best gevoelig voor blijkt te zijn.

Tegelijkertijd komt er wel uit onderzoek naar voren dat veel mensen het voorkomen van een vrijwel zeker verlies hoger waarderen dan het mislopen van een onzekere winst. Het framen van klimaatverslechtering in termen van voorkomen van verlies voor de volgende generaties schijnt behoorlijk goed te werken om mensen aan te zetten tot actie. Tegelijkertijd is een vrijwel zeker verlies van soevereiniteit zonder toename van autonomie nog wel redelijk remmend bij de afweging. Het framen van voordelen van duurzame energiebronnen in termen van méér soevereiniteit bij gelijkblijvende autonomie kan misschien helpen bij het verschuiven van de balans. Zo kunnen energiegebruikers meer soevereiniteit krijgen door vermindering van de afhankelijkheid van grote marktpartijen en onzekere prijsontwikkelingen, een grotere robuustheid in eventuele tijden van verstoring en nood en dergelijke en sterker staan ten opzichte van geopolitieke ontwikkelingen.

In een aantal opzichten is er – bij de huidige stand van de techniek – óók sprake van een verlies van autonomie bij de overstap van fossiel naar hernieuwbare energie. Dat zit bij de auto en daar zit inderdaad bij een aantal mensen een hoop emotie omheen. Eén reden is dat ‘tanken’ langer duurt bij een laadpaal, maar belangrijker is waarschijnlijk dat er nog geen goede mogelijkheden

zijn om elektrische energie op een mobiele manier op te slaan en ergens te kunnen ‘tanken’ waar geen benzinestation is of laadpalen zijn. Dit zou voor stadsbewoners op zich geen probleem hoeven te zijn, ware het niet dat ze er op vakantie last van kunnen hebben – en dat is een verlies van autonomie. Een soort ‘elektrische jerrycan’ zou hier wonderen kunnen doen. Maar het is tot die tijd vooral een probleem voor mensen die in dunbevolkte gebieden wonen waar de energieleveranciers weinig laadmogelijkheden neerzetten. Daar zijn echter ook wel weer oplossingen op te verzinnen, vooral via collectieve acties. Denk aan het toestaan van hybride auto’s in bepaalde gebieden en aan het neerzetten van voldoende laadpalen als een collectieve voorziening in plaats van als een puur commercieel product. Maar gezamenlijke actie gaat dan weer ten koste van individuele soevereiniteit.

Technische vooruitgang is zo oud als de mensheid en zit zo’n beetje in onze genen. Dat begon al bij de beheersing van het vuur en het gebruik en maken van gereedschappen, wapens, kleding en dergelijke ergens in de prehistorie, met later een enorme sprong door de komst van de landbouw. En daarna gaat het verder en verder, waarbij iedere keer de autonomie van mensen toenam. De beheersing van hulpmiddelen en gereedschappen leidde tot een groter handelingsvermogen. Maar het ontwikkelen, maken en toepassen van nieuwe technieken vergt bijna altijd ook collectieve actie met bijvoorbeeld verdergaande specialisatie en taakverdeling. Daarbij zijn ook steeds de drie verdelingsvraagstukken in het geding die we eerder in dit essay hebben gezien, en ook hier geldt heel sterk de uitruil tussen soevereiniteit en autonomie: enerzijds leveren mensen een stukje soevereiniteit in omdat ze afhankelijk worden van iets technisch dat door anderen gemaakt wordt maar aan de andere kant winnen ze aan autonomie doordat ze meer kunnen. En die grotere autonomie wordt onderdeel van de identiteit van mensen. Daardoor zal een stuk techniek dat er eenmaal is bijna nooit worden opgegeven – tenzij er iets voor in de plaats komt dat die taak kan overnemen maar nog krachtiger, goedkoper, makkelijker enzovoorts is.

De afgelopen decennia zien we echter dat de technische vooruitgang voor een belangrijk deel wordt gestuurd door een relatief klein aantal hele grote bedrijven. Zij bepalen wat er gemaakt wordt en hoe je het kunt verkrijgen, waarbij hun eigen winst de allerbelangrijkste drijfveer is en niet zozeer de maatschappelijke behoeften. Daardoor gebruiken meerdere grote techbedrijven algoritmes die niet in het belang zijn van de gebruikers maar die gebruikers wel dermate verslaafd maken dat die veel tijd en data in de betreffende dienst steken. De techbedrijven hebben dus de soevereiniteit naar zich toe getrokken terwijl ze tegelijkertijd heel veel mensen heel veel extra autonomie hebben bezorgd. Inmiddels begint het gebrek aan soevereiniteit regelmatig te knellen maar zijn we zo ‘verslaafd’ aan de grotere autonomie dat we niet in opstand komen en onze soevereiniteit terugnemen.

We zijn dus als individuen en als natiestaten in de netwerksamenleving op het punt aangekomen in het verhaal van ‘de reis van de held’ waar de hoofdpersoon voor grote uitdagingen staat die alleen kunnen worden overkomen als hij of zij de eigen demonen, angsten en zwaktes onder ogen ziet en over zijn of haar eigen schaduw heenstapt en een betere versie van zichzelf wordt. Vaak komt dat neer op het terugpakken van een stuk soevereiniteit door zelf het heft in handen te nemen en het verlies van een stuk autonomie te accepteren. Daarbij is vaak zelfbeheersing de doorslaggevende factor en niet de beheersing van gereedschappen en technieken - die meestal wel een noodzakelijke maar niet voldoende voorwaarde is voor de goede afloop.

Hiermee ligt de bal uiteindelijk weer bij onszelf, zowel als individu als in de rol van lid van een veelheid aan gemeenschappen en groepen en als staatsburger, maar ook bij de afzonderlijke groepen, gemeenschappen en natiestaten in hun rol als hoofdpersoon in hun eigen geschiedverhaal. In dit essay hebben we gezien dat de ruggengraat van die geschiedenissen gevormd wordt door kantelpunten in het verleden die het resultaat zijn van interacties tussen de acteurs en personages in gemeenschappen. Ieder van die acteurs en personages heeft een eigen verhaal, speelt een rol in de verhalen van anderen en is omringd door anderen in het eigen verhaal.

Die verhalen zijn cruciaal om het eigen gedrag van betekenis te voorzien, de eigen identiteit vorm te geven en te bepalen welke volgende stap we willen zetten als ‘verbonden individu’ in een enorm netwerk van onderling verweven verhalen. Ook hebben we gezien dat er weliswaar allerlei krachten op ons inwerken maar dat we wel degelijk keuzes kunnen maken om ons eigen verhaal te sturen, waarbij zelfbeheersing, autonomie en soevereiniteit cruciale elementen zijn – die op het eerste gezicht misschien synoniemen lijken maar bij nadere beschouwing volkomen verschillend zijn en elkaar tot op zekere hoogte kunnen uitsluiten.

Onze individuele levens zijn allemaal verweven met het grotere verhaal van voortgaande maatschappelijke specialisatie en integratie, waarin door onze individuele acties en onderlinge interacties een gemeenschap ontstaat met ‘emergente eigenschappen’ die voortkomen uit de manier waarop dingen op elkaar inwerken. Het effect van het gedrag van één individu hangt daardoor mede af van wat anderen doen zodat een individu wel invloed heeft maar niet altijd het eindresultaat kan bepalen – waardoor onbedoelde bij-effecten kunnen ontstaan en soms het tegenovergestelde wordt bereikt van wat iemand oorspronkelijk bedoelde. Die emergente eigenschappen kunnen positief zijn, zoals het ontstaan van ‘samenwerkingswinst’ omdat we samen meer kunnen dan alleen. Ze kunnen ook minder positief zijn, bijvoorbeeld doordat bij het proces van specialisatie en integratie automatisch ook ‘achterblijvers’ ontstaan die hun leefwereld zijn veranderen en verkleinen terwijl de ‘integrerenden’ er juist op vooruitgaan. Ook ontstaat in zo’n fase van specialisatie en integratie automatisch maatschappelijke polarisatie. Die kan ertoe leiden dat de samenwerking binnen de gemeenschap minder goed gaat lopen doordat de dynamiek tussen de vier soorten samenwerkers verandert, dus tussen de groepsgerichte samenwerkers, de structuurgerichte samenwerkers, de eigenbemoeyers en de intrinsiek gemotiveerde samenwerkers. In zo’n situatie zullen er steeds meer elkaar tegensprekende verhalen ontstaan over wat er in de gemeenschap gaande is, hoe de problemen zijn ontstaan en hoe we ze kunnen oplossen.

We hebben evenwel ook gezien dat de beste oplossing is om juist nog verder te integreren en de onderlinge samenhang juist verder te versterken. Daartoe zullen we enerzijds nog meer soevereiniteit moeten overhevelen naar de organisatiestructuren die de samenwerking regelen en anderzijds de soevereiniteit deels weg moeten halen bij de acteurs die bij de politieke, sociale en economische verdelingsprocessen de afgelopen decennia veel macht naar zich toe hebben getrokken.

Op die manier krijgen we als mensheid meer grip op wat er binnen de wereldomvattende gemeenschap gebeurt en kunnen we op dat niveau niet alleen onze rol spelen maar ook controle krijgen over het script van het verhaal. En dat is hard nodig, omdat er veel grote en spannende thema’s zijn die niet alleen de verhalen van veel individuen en groepen negatief beïnvloeden maar die zelfs voor de mensheid als geheel en de andere bewoners van de planeet levensbedreigend zijn. Dat is het grotere verhaal dat ons allemaal verbindt en dat we wel degelijk kunnen beïnvloeden door ons eigen verhaal de juiste vorm te geven. Belangrijke ingrediënten daarbij zijn de rol die we willen spelen in ons eigen verhaal en daarmee ook in andere verhalen, het thema dat we eraan mee willen geven, in wat voor zichzelf verwerklijkend toekomstverhaal we ons eigen verhaal willen plaatsen en last but not least hoeveel zelfbeheersing en zelfoverwinning we willen tonen als held in ons eigen verhaal. En daarmee is de grootste vraag: wat wordt ons verhaal?

Referenties

Anderson, P.W., *More is different*, Science 1972

Ankersmit, F.R., *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit*, 1990

Bateson, G., *Mind and Nature: A Necessary Unity (Advances in Systems Theory, Complexity, and the Human Sciences)*, 1979

Bondt, H. de, G. Buiten, M. Polder en M. van Rossum, *De Nederlandse productiviteitspuzzel*, CBS, 2021

Brink, G. van den, *Ruw ontwaken uit een neoliberale droom en de eigenheid van het Europese continent*, 2024

Bruijn, H. de, E. ten Heuvelhof, *Management in netwerken. Over veranderen in een multi-actorcontext*, derde, geheel herziene druk, 2007

Bruner, J., *Actual minds. Possible worlds*, 1986

Buiten, G., *Zijn wij allemaal gekoloniseerd door een tovenaarsleerling? Over hoe we weer grip kunnen krijgen op een veranderende wereld*, 2025

Campbell, J.J., *The Hero with a Thousand Faces*, 1949

Castells, M., *The rise of the network society. The information age: economy, society, and culture Volume I*, Second edition, 2010a

Castells, M., *The power of identity. The information age: economy, society, and culture Volume II*, Second edition, 2010b

Castells, M., *End of millennium. The information age: economy, society, and culture Volume III*, Second edition, 2010c

Desai, M., *The wisdom of finance. How the humanities can illuminate and improve finance*, 2018

Eeckhout, J., *De winstparadox. Waarom de macht van supersterbedrijven onze economie ondermijnt*, 2021

Elias, N., *The society of individuals*, 1991

Erikson, E.H., *Identity and the life cycle: selected papers*, Psychological issues 1959

Fagel, R. en Y. Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Europese ogen. De internationale geschiedenis van een nationaal verhaal*, 2025

Fehr, E. en U. Fischbacher, 'The nature of human altruism', *Nature* volume 425, pages 785–791 2003

Fehr, E. en H. Gintis, 'Human Motivation and Social Cooperation: Experimental and Analytical Foundations', *Annual Review of Sociology*, Volume 33, 2007

Fehr, E. en K.M. Schmidt, 'A Theory of Fairness, Competition, and Cooperation', The Quarterly Journal of Economics, Volume 114, Issue 3, 1999

Geelen, P. en F. Verhagen, *Organisaties die wél (samen)werken. Ketensturing in de publieke sector*, 2023

Giridharadas, A., *Winners Take All The Elite Charade of Changing the World. The Elite Charade of Changing the World*, 2019

Gladwell, M., *Het omslagpunt. Hoe kleine dingen een groot verschil uitmaken*, 2001

Graaf, B. de, *Wij zijn de tijden. Geschiedenis in crisistijd*, Huizinga-lezing 2024

Henrich, J., Robert Boyd, Samuel Bowles, Colin Camerer, Ernst Fehr, Herbert Gintis en Roch McElreath, 'In Search of Homo Economicus: Behavioral Experiments in 15 Small-Scale Societies', American Economic Review, vol. 91, no. 2, 2001

Ibn Khaldoen, *Muqaddimah*, 2^e helft veertiende eeuw

Jahn, M., *Narratology: A Guide to the Theory of Narrative*, 2017

Jansen, C., K. Lindhout, H. Philip en J. van Rooyen, *Kracht zonder macht. Met zes principes naar optimale ketenregie*, 2015

Jensen, H.J., *Complexity science. The study of emergence*, 2023

László, J., *The science of stories. An introduction to narrative psychology*, 2008

Lorenz, Ch. en anderen, *Het historisch atelier. Controversen over causaliteit en contingentie in de geschiedenis*, 1990

Mellink, B. en M. Oudenampsen, *Neoliberalisme. Een Nederlandse geschiedenis*, 2022

Munslow, A., *Narrative Works in History*, Narrative works, 2016

NRC, 'Mijn angst is dat mensen emotioneel afhankelijk raken van AI', 26 mei 2025, 2025

Oosten, R. van, *Papers in the economics of platforms*, 2025b

Piaget, J., *The Development of Thought: Equilibration of Cognitive Structures*, 1977

Piaget, J. en B. Inhelder, B. , *Memory and intelligence*. 1973

Plaats, M. van der, K. Sommer en L. Bettendorf, *Lessen voor productiviteitsbeleid*, Centraal Planbureau, 2025

Prooijen, J-W van en K.M. Douglas, *Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations*, Memory Studies, 2017

- Ročak, M. en S. Keinemans, *The Eternal Struggle for the City: In Search of an Alternative Framework for Citizen Participation in Urban Regeneration Projects in Shrinking Cities*, Sustainability, 2023
- Scheffer, M., *De kanteling. Hoe samenlevingen kunnen veranderen*, 2025
- Schumpeter, J.A., *Capitalism, Socialism, and Democracy*, 1942
- Staal, P. en K. Wagenaar, *Organiseren van communities. Identificeren, verbinden en faciliteren*, 2019
- Steketee, E., *Ketenregie*, 2016
- Storm, E., *Nationalisme. Een wereldgeschiedenis*, 2024
- Turner, S., M. Hofer en J.Korbel, *Why more social interactions lead to more polarization in Societies*, PNAS, 2025
- Turchin, P., *Eindtijd. De nieuwe klassenstrijd en het pad van politieke instabiliteit*, 2023
- Turchin, P., *Ultrasociety. How 10,000 years of war made humans the greatest cooperators on earth*, 2016
- Turchin, P., *War and peace and war. The rise and fall of empires*, 2006
- Visie eerstelijnszorg 2030*, 2024
- V&VN, *Meerjarenstrategie*, 2024
- White, H.V., *The Value of Narrativity in the Representation of Reality*, Critical Inquiry, Vol. 7, No. 1, 1980
- White, H.V., *Interpretation in History*, New Literary History, Vol. 4, No. 2, 1973
- Woltring, N., *De marktconforme verzorgingsstaat. Nederlands neoliberalisme in de lange jaren negentig*, 2024
- WRR, *Met de mondiale demografie mee. Anticiperen op krimpend arbeidsaanbod in het buitenland*, Rapport, 2025
- Wynn-Williams, S., *Careless People. A story of where I used to work*, 2025